

4468.
2.

FELSZEGHY EDILTRUD

9

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI
HADSEREG NYELVE
MAGYARORSZÁGON

BUDAPEST, 1938

A CS. ÉS KIR. HADSEREG DICSŐSÉGES
EMLÉKÉNEK

NÉMET NYELVÉSZETI DOLGOZATOK
ARBEITEN ZUR DEUTSCHEN SPRACHWISSENSCHAFT

SZERKESZTI:

SCHWARTZ ELEMÉR

II.

FELSZEGHY EDILTRUD

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI HADSEREG
NYELVE MAGYARORSZÁGON
DIE K. U. K. HEERESSPRACHE IN UNGARN

BUDAPEST, 1938

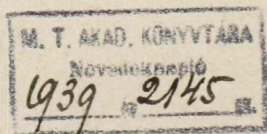
667774 ^{1/2}

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI
HADSEREG NYELVE
MAGYARORSZÁGON

IRTA

FELSZEGHY EDILTRUD

BUDAPEST, 1938

FELELŐS KIADÓ: FELSZEGHY EDILTRUD

Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T. Pécs, Perczel-u. 2.
A nyomdáért felelős: Wessely Károly igazgató.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	7
I. A cs. és kir. hadsereg történelmi fejlődése	8
II. A cs. és kir. hadsereg címe a különböző időszakokban	13
III. Szabályzatok	16
IV. A hadsereg nyelve. Szolgálati-, vezényleti-, ezrednyelv	18
1. A hadsereg szolgálati nyelve, mint a császári kancellária nyelve	20
2. A katonai szaknyelv	40
a) Kötelékek, fegyver- és csapatnemek, intézetek	41
b) Rendfokozatok, szolgálati beosztások	47
c) Fegyverzet, lövegek, lövedékek	48
d) Belső szolgálat, kiképzés, ellátás	50
e) Háború, harcéri szolgálat, erődítések	52
f) Ruházat, egyenruha, szerszámzat	54
g) Lelkipásztorkodás, betegápolás	56
3. A katonanyelv — népetimológia a katonanyelvben	57
a) A németajkúak etimologizálása	58
b) A magyarajkúak etimologizálása	74
V. A közös hadsereg nyelvének hatása a m. kir. honvédség nyelvére	81
Források	87
Irodalom	92
Deutscher Auszug	94

Jelen munka a volt cs. és kir. hadsereg és a német nyelv közötti kapcsolatokat, valamint e kettőnek magyarországi vonatkozásait kívánja vizsgálni és feltárni.

A tulajdonképpeni anyag tárgyalása előtt szükségesnek látszott a hadsereg történelmi fejlődésére és az idő folyamán változó elnevezéseire rövid visszapillantást vetni, valamint szabályzataira rámutatni.

Közelebbi vizsgálat tárgyát képezte az a kérdés, vajjon a hadsereg *szolgálati nyelve*, mint a császári kancellária nyelvének egyik alfaja, egyezett-e kora német nyelvével s a *katonai szaknyelv* mennyiben volt alávétve idegen szóelemek beszívargásának. Egyes, használatosabb kifejezéseket csoportokba foglalva, abc-sorrendben a 41.—57. lapokon mutatunk be.

Külön fejezet foglalkozik a *katonanyelvvél* és a *nép-etimológiának* a katonanyelvben való megnyilvánulásával. Egy nagyobb szógyűjtemény bemutatja a németajkúak etimologizálását (abc-sorrendben a 59.—73. lapokon) s egy másik a magyarajkúakét (szintén abc-sorrendben a 75.—81. lapokon). Az előbbi anyaga idősebb tisztek, valamint altisztek köréből származik s másfél éven át folytatott kérdezősködések és gyűjtés eredménye, utóbbi pedig Ballagi Aladár 1877-ben kiadott gyűjteményéből való.

Végül néhány összehasonlító példa alapján kimutatjuk azt a befolyást, melyet a hadsereg német nyelve a m. kir. *honvédség* nyelvére gyakorolt.

I.

A cs. és kir. hadsereg történelmi fejlődése.

A Habsburg-monarchia széthullásával az osztrák-magyar hadsereg megszűnt: néhány nap alatt olyan szervezet tört össze, mely évszázadok tapasztalataiból épült ki. Tragikus végének időpontját pontosan megállapíthatjuk, keletkezésének kérdése azonban már meglehetősen nehézségekbe ütközik.

Európának egyik hadserege sem tekinthetett vissza nagyobb és gazdagabb multra, mint a régi „császári“, majd „császári és királyi“ hadsereg. Az állandó hadsereg eszméje Ausztriában csak másfél századdal Corvin Mátyás magyar seregének feloszlata után született meg.

Az első lépést II. Rudolf tette meg, midőn 1598-ban megengedte, hogy a határmenti várakban 3 gyalogos ezredet és 2000 felszerelt lovast visszatartsanak; azonban e rendelkezés inkább csak azt célozta, hogy a törökök folytonos betöréseivel szemben a harckésztséget fokozza.¹

Az egész hadügy tulajdonképpen csak a 30 éves háború folyamán lépett új korszakba. A régi sajátos „Landsknecht“-intézmény megszűnt s vele együtt a „Landsknecht“ elnevezés maga is. A hosszú éveken át tartó harcok folyamán az volt a szokás, hogy az egyes ezredeket csupán a háború tartamára toborozzák s azután ismét elbocsássák. Most azonban már tél idején, valamint a fegyverszünetek alatt is együtt tartották őket s ettől az időponttól kezdve Ausztriában és Magyarországon állandó ezredeket találunk; közülük egyesek még a világháború végén is fennálltak (pl. a 8. és 11. gyalogosezred és a 8. és 10. dragonyosezred).

¹ *Meynert*, Hermann, Geschichte der k. k. österreichischen Armee, Wien, 1878, II, 182. ll.

A wesztfáliai béke végrehajtása céljából az érdekelt hatalmak Nürnbergben 1649—1650-ig tárgyalásokat folytattak, s abban egyeztek meg, hogy a császár a többi csapatok elbocsátása után bizonyos számú ezredet örökös tartományainak védelmére visszatarthat. 1649-ben jelent meg III. Ferdinándnak (1637—1657) resolutioja, mely az ezredek legnagyobb részét „reformatio“-nak, azaz elbocsátásnak vetette alá. Egyben elrendelte, hogy 9 névleg megnevezett gyalogezred, 9 lovasezred és 1 dragonyosezred továbbra is fennálljon. Ettől kezdve már nemcsak állandó ezredekről, hanem bizonyos tekintetben állandó hadseregről is beszélhetünk.

A haderő fejlődésében ez az egyik legnagyobb jelentőségű időszak. Addig a szükséghez képest, esetről-esetre gondoskodtak megfelelő haderő és hadieszközök előteremtéséről, most azonban egy állandó, rendszeres és egységes elvek szerint vezetett és irányított hadügy kezd kifejlődni. Ez az időszak képezi az átmenetet a harmincéves háború változatoságától a hétéves háború szigorú módszeressége felé; ami pedig a harcoknak a társadalmi életben elfoglalt állását illeti, átmenetet a céhbeli katonáskodástól az állandó katonáskodáshoz.

Szigorúan véve azonban a hadsereg csak Montecuccoli vezetése alatt és még később alakult ki. Pontos évszámot e tekintetben nem lehet megállapítani; annyi mindenesetre bizonyos: Ausztriának a 17. század második fele óta volt állandó hadserege.²

*

Két évszázadon keresztül Magyarországot tartották a „nagy háború“ iskolájának: abban az időben, mikor a magyar hadszíntereken a legelszántabb, legjobban felszerelt és legjobban kiképzett ellenség, a török ellen kellett harcolni. E célból itt egy részben teljesen újszerű és általánosan utánzott harcrendszert kellett megszervezni és bevezetni. Mindenki büszke volt arra, ha az itt harcoló seregekhez tartozhatott és itt babérokat és dicsőséget szerezhethet. Alba herceg, a kemény katona és mindig győzedelmes hadvezér, aki

² *Wrede*, *Alphons, Geschichte der k. und k. Wehrmacht*, Wien, 1898, I, 31. l.

Itália, Franciaország, Németország és Németalföld annyi harcterén járt seregeivel, halála előtt barátja, Khevenhüller császári követ előtt mély sajnálatának adott kifejezést, hogy nem nyílt alkalma egy hadvezér legfőbb feladatának teljesítésére, t. i. hogy a törökök ellen harcolhasson, különösen pedig: „dass er zu völliger Glory des Kriigs nit gelangen mögen, weil er niemals dahin kommen, dass er eine türkische Schlachtordnung im freien Felde hat sehen können“.³

A tüzérség fejlődése is hatalmas lendületet nyert magyar földön. Franz Joachim Brechtel, kora egyik értékes szakmunkájának írója, beismeri, hogy a „Büchsenmeistere“⁴-ben szerzett tapasztalatait főleg a magyar végvárok és várak 1583-ban megejtett megszemlélésének köszönheti. („Büchsenmeisterey. Das ist: Kurtze doch eigentliche erklerung deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöten“, Nürnberg, 1591.)⁴

Az ország Mohácsnál elbukott, függetlenségének és önállóságának saját fiai ásták meg a sírját. Nagymérvű destrukció kerítette hatalmába a lelkeket s a magyar vitézség és hősiesség minden megnyilatkozása ellenére is az út nyílegyenesen vezetett Mohács felé. Katonai függetlenségünk elvesztéseért azonban sem Mohácsot, sem a törököt nem szabad okolnunk. Mátyás halála után az állandó hadsereg szétoszlott, Ulászló és Lajos alatt elhibázott volt a bel- és külpolitika, és elhibázott volt a hadviselés is. Pár év alatt semmivé tette Mátyás uralmának minden eredményét az a harc, melyet a főnemesség és a köznemesség, nemesség és jobbság, főpapok és városok, az udvar idegen kegyeltjei és a szabadságát féltő vidéki magyar nemesség egymással és a gyenge királyi hatalommal vívott. A nemzet akkori elvakult vezetői elgáncsolták az ország egyik legfőbb támaszát, az állandó hadsereget.

Zrínyi Miklós, a hadvezér, költő és kiváló katonai író az első, aki ismét állandó magyar hadseregről álmodozik, annak megvalósítása körül fáradozik és érte küzd. Kidol-

³ *Meynert*, Hermann, Das Kriegswesen der Ungarn, Wien, 1878, 149. l.

⁴ I. m., 165. l.

gozza annak tervezetét és megszerkeszti szabályzatait. Utána az önálló magyar hadsereg kérdése teljesen feledésbe merül és csak a szatmári béke után kerül ismét napirendre. De ekkor sem a magyarok táborából indul ki a gondolat, hanem az uralkodó hívja fel reá a rendek figyelmét.⁵

Ez az életbevágóan fontos lépés az 1712/15-i országgyűlésen történik: az 1715. évi VIII. törvénycikk Magyarországot nagyobb és rendes csapatok (*validior et regulata militia*) fenntartására kötelezi. Csakhogy e törvényt nem Zrinyi szelleme hatotta át, s hiányzott a megfelelő hozzáértés is. Így történhetett, hogy e törvénycikk megszavazása „annyi vitával sem járt, mint a malomkövek árának megállapítása.”⁶

Nem is új intézményt szavaztak meg, hanem pusztán csak bizonyos összeget egy állandó hadsereg fenntartására. Nemzeti magyar hadsereg megteremtésére egyáltalán nem gondoltak: a törvény csak azt rendelte el, hogy a hadsereg belföldiekből és külföldiekből álljon. Nem is volt tehát szó állandó magyar seregről, a magyar haderő csak alkotórészét képezte egy idegen szervezetnek, a császári seregnek, melybe beolvasztották. Tagadhatatlan tény, hogy nem ismerték fel a törvény rendkívüli fontosságát s csupán arra figyeltek, hogy ne vállaljanak újabb anyagi terheket. Csak így lehetett e nagyfontosságú kérdésben ilyen felületes, rövidreszabott és hevenyészett jellegű törvényt alkotni. Ez egyszerűen az első és utolsó, melyet az önálló magyar hadsereg kérdésében az országgyűlés 1867-ig hozott. Ezentúl már csak újoncokat szavaznak meg, valamint meghatározzák az újoncállítás módját, a szolgálati időt és a hadi adó nagyságát.⁷

1715. évi április 19-én megjelent az ú. n. osztrák *pragmatica sanctio* törvénye. Ennek Magyarországon érvényes szövegét az 1722/25. évi I—III. törvénycikkek képezik, melyek a trónutódláson kívül a „közös védelem” kérdéseit is

⁵ *Ujhelyi Péter*, Az állandó hadsereg története, Budapest, 1914, 8. l.

⁶ *Grünwald Béla*, A régi Magyarország 1711—1825, Budapest, 1888², 191. ll.

⁷ *Timon Ákos*, Magyar alkotmány és jogtörténet, Budapest, 1906³, 789. l.

szabályozzák.⁸ E szerint tehát bizonyos közösségre lehetne következtetni, — a vezetés azonban távolról sem volt közös, hanem idegen hivatalok és idegen elemek kezére volt bízva. Magyarországon a „közös“ honvédelem vezetésével nem magyar haditanácsot bíztak meg, az országgyűlés által megszavazott katonák csupán mint magyar ezredek szerepeltek, valójában azonban a császári sereghez tartoztak.

A magyar főurak sorban állították fel saját költségükön magyar huszár- és gyalogezredeiket. Így pl. gróf Károlyi Sándor huszárezrede a világháború végéig állott fenn (a 6. es. és kir. huszárezred).

Mária Terézia trónralépésekor siralmas állapotban találta az országot: a kincstár üres volt, miniszterei kiöregedtek, tábornokaiban pedig nem bízhatott. A hétéves háború alatt az udvar két ízben szorult rá Magyarország rendkívüli támogatására. Gróf Károlyi Ferenc, az előbb említettnek fia, az udvarhoz intézett beadványaiban ismételten rámutatott az önálló magyar hadsereg kérdésében elfoglalt álláspontjára. Mária Terézia 1758-ban circulare-t intézett a főpapsághoz és a vezető körökhöz, többek között gróf Károlyi Ferenchez, Szatmármegye főispánjához és a tiszántúli részek katonai főparancsnokához, melyben a porosz király hadi eredményei miatt panaszkodik és „a közb, valamint népeinek biztonságának érdekében“ a haderő szaporítását kívánja. Ezen felül Károlyihoz „Chare Comes Károlyi“ megszólítással levelet intéz, melyben jóindulatának biztosítása mellett a csapatok állományának emelését újból figyelmébe ajánlja. Károlyi válaszában teljes nyíltsággal vázolja a helyzetet: hivatkozik a magyar tisztek csekély számára, rosszabb előmenetelére stb. Mária Terézia diplomatikusan megfogalmazott válasza azonban az előterjesztett javaslatok egyikére sem tér ki.⁹ Minden maradt a régiben...

A porosz mintára szervezett hadseregben a legfelsőbb vezetés az udvari haditanács (Hofkriegsrat) kezébe került, a békelétszámot felemelték, valamint megállapították azt az

⁸ *Hóman* Bálint és *Szekfü* Gyula, *Magyar Történet*, Budapest, 1935³, IV, 535. ll.

⁹ *Eble Gábor*, *Katonai sérelmeink 1758-ban, Századok*, 38 (1904), 447. ll.

anyagi hozzájárulást is, melyet a rendeknek biztosítaniok kellett, de nem hagyták meg régebbi adminisztrációs befo-lyásukat a hadügyre. A vezetés további egységesítéséhez hozzájárult még a belsőausztriai Haditanács feloszlataása 1743-ban, és így az egységes vezetés egyedül a Hofkriegsrat hatáskörébe ment át.

II.

A cs. és kir. hadsereg címe a különböző időszakokban.

Míg azelőtt az ezredeket a tulajdonosra eskették fel, Wallenstein szakít evvel a szokással és a császárra esketi fel a csapatokat. Ettől az időtől kezdve a hadsereg „kayserlich“, mely jelzöt Mária Terézia trónralépéséig meg is tartja. Uralkodásának első öt évében a fegyveres erő új és szokatlan megjelöléssel szerepel. Elvesztette „császári“ jelzőjét, amennyiben a férfiágban kihalt Habsburg-ház nem hivatkozhatott már a német-római császári koronára és mint „Das Heer der Königin von Ungarn und Böhmen“ szerepel, sőt kénytelen-kelletlen le kell mondania a történelmi császári hadijelvényekről is. (Az új zászlók zöld alapon Szűz Mária képét mutatják, beszegésük zöld-fehér-piros lángnyelvekből állott.) E tényt az osztrák és bécsi körök mindenkor elhallgatták és inkább bizonyos ravaszsággal, de kevés jogi érzékkel így írnak a hadseregről: „Das Heer weiland seiner Majestät des Kaisers Karl VI.“ A Hofkriegsrat is mint „Weiland Römisch kaiserlicher Majestät hinterlassener Kriegsrat“ szerepel. Mindez azért, hogy a „császári“ jelzöt, melyre oly büszkéek voltak, ne kelljen mellőzniök, másrészt mert az osztrák örökös tartományok az új címben nem nyertek kifejezést.¹⁰

A történelmi tényt azonban többek között bizonyítja a budapesti Hadimúzeum egyik termében látható Hadrend, melynek szövege a következő:

¹⁰ Teuber, Oscar, Die Österreichische Armee von 1700 bis 1867, Wien, 1895, I. 85. l.

Accurate neu verbesserte und nach dem Alphabet eingerichtete
General-Kriegs-Tabellen

von Anfang Marty des jezt lauffenden 1744-ten Jahres
Darinnen hauptsächlich alle Königl. Ung. u. Böhmische
regulirte so wohl alt als neu aufgerichtete Infanterie
und Cavallerie Regimenter verzeichnet.

Midőn Mária Terézia férjét, lotharingiai Ferenc Istvánt, Toscana főherceget 1745. évi október 4-én római császárrá választották, a hadsereg a „kaiserlich-königlich“ (k. k.) jelzőt vette fel.

Általában meg lehet állapítani, hogy a hadseregnek az az alakja, melyben még a 20. század elején is ismerjük, a sziléziai háborúra vezethető vissza, mint ahogy Mária Terézia uralkodásának idejét különben is az állandó hadsereg egyik legfényesebb korszakának lehet tekinteni.

A francia háborúk korszaka szintén nagy jelentőségű a „k. k.“ hadsereg történetében, különösen ama időszerű és gyökeres újítások folytán, melyeket Károly főherceg generalissimus, az asperni győztes, a hadügy terén életbe léptetett. Az 1804. évi május hó 7.-én nagy harcok árán keresztülvitt pátens elrendelte az életfogytiglani szolgálat megszüntetését és törvényben megszabott szolgálati idő rendszeresítését. Magyarországon a Capitulatio (bizonyos évi hadiszolgálatra való kötelezettség) és a Conscriptio rendszere csak 1820-ban lépett életbe.

II. Ferenc 1804-ben I. Ferenc néven Ausztria örökös császárijának címét vette fel. Midőn azután 1806-ban Németországban lemondott, a hadsereg jelzője továbbra is „k. k.“ maradt, csakhogy ezentúl az első „k“ az osztrák császári koronára vonatkozott.

1848-ban az udvari haditanács átalakult hadügyminisztériummá, s a bécsi centralista politika hívei elérkezettnek látták az időt, hogy a magyar követelésekkel fegyveresen számoljanak le, mert bennük a birodalom egységességének és az osztrák hatalmi állásnak veszélyeztetését látták. Az 1849. évi március 4.-én kelt „Reichsverfassung für Gesamtösterreich“ hatályon kívül helyezte a magyar alkotmányt, majd ennek 1851. évi december 31.-én elrendelt eltörlésével

megkezdődött a teljes centralizmus és abszolutizmus korszaka.

A magyar szabadságharc páratlanul nagyszerű erő kifejtése, valamint a solferinói csata hatása alatt létrejön az 1860-as októberi diploma. Ez részben visszaállítja a magyar alkotmányt. Majd a königgrätzi vereség szükségessé teszi, hogy a Habsburgok birodalma új alapra, a dualizmusra helyezkedjék. A századokig tartó szívós harc után a magyar államiság eszméje legalább részleges győzelmet aratott az egységes Ausztria gondolata felett. Létrejön a 67-es kiegyezés, mely rést üt az egységes és német Habsburg-monarchia elvén, s kimondja a birodalomnak legalább a belügyekre terjedő államjogi kettéválasztását.¹¹

A kiegyezés után a hadsereg „k. k.” jelzőjének második „k”-ja már csupán Magyarországra vonatkozik!

Az általános hadkötelezettséggel első ízben 1868-ban találkozunk. (1868. évi magyar törvénycikk, az 1882. évi novella által részben módosítva, valamint az 1868. évi december 5.-én kelt osztrák törvény.)

Ez az év egyúttal a m. kir. Honvédségnek és az osztrák k. k. Landwehrnek születési éve. (Utóbbinál az első „k” Ausztriára, a második pedig Csehországra vonatkozik.)

Végül magyar politikai körök sürgetésére és elkeseredett harcok után a hadsereg „k. k.” elnevezését 1889-ben „kaiserlich und königlich” (k. und k.)-re változtatták, ami a dualizmust még jobban kidomborította. Az erre vonatkozó rendelet így szól:

Seine k. und k. Apostolische Majestät geruhte allergnädigst das nachfolgende Allerhöchste Befehlsschreiben zu erlassen:

Von nun an haben Meine Armee und Meine Kriegsmarine, deren Theile, Organe und Anstalten, statt der bisherigen, die Benennung „kaiserlich und königlich” anzunehmen und zu führen.

Hiernach haben Sie alles Erforderliche zu veranlassen.

Wien, am 17. October 1889.

Franz Joseph m. p.

¹¹ *Ajtay József*, *Harc a hegemoniáért*, Budapest, 1906, 21. ll.

Diese Allerhöchste Anordnung hat für den schriftlichen Dienstverkehr sofort in Wirksamkeit zu treten.

Freiherr von Bauer m. p.
Feldzeugmeister.¹²

E rendelet minden más magyaráztatnak elejét vette s vele nyugvóponttra került az egész kérdés.

III.

Szabályzatok.

III. Károly 1715-ben a magyar ezredeket még „Militia nostra hungarica“-nak nevezi, de már 1723-ban panaszkodnak a rendek a magyar nyelv mellőzése miatt. El kell azonban ismerni, hogy sem akkor, sem a későbbi, különösen az 1790. évben felterjesztett „gravamina“ tárgyát nem is annyira ez a panasz képezte. A felhozott sérelmek inkább arra vonatkoztak, hogy a magyar elemek nem részesülnek a nekik kijáró előnyökben, főleg pedig, hogy előléptetési viszonyaik rosszak, kevesen is vannak és egyenruhájuk nem elég magyaros.

Mária Terézia trónralépésekor a hadsereg nyelve már teljesen német. Ezt a tényt tehát nem lehet II. József rovására írni, mert midőn 1765-ben társuralkodó lett, Magyarországon már németül vezetett és vezényelt ezredeket talált. Az akkori idők elnemzetlenedett társadalma és vezető körei a nyelvkérdést mellékesnek tartották.

Az 1737. évig egyáltalán nem voltak általános érvényű gyakorlati szabályok, hanem minden egyes ezredtulajdonos saját ezrede számára, hol magyar, hol német nyelvű szabályzatokat szerkesztett és adott ki. A legrégebbi magyar nyelvű szabályzat 1722-ből származik. Előszavából kivehető, hogy a benne foglalt vezényszavak nemcsak a kiképzésnél, hanem a „Fölséges római császár, kegyelmes urunk (III. Károly) által a gróf Csáky György, Ebergényi és Esterházy regimentjéből újonnan felállított magyar huszárezredek ré-

¹² Erlass Praes. 5587 vom 18. October 1889 (Normal-Verordnungen 39. Stück vom 20. October 1889.)

szére Ő Felsége resolutiojából rendeltettek és ezen vezényszavak által tényleg vezényeltettek is.¹³ E szabályzaton kívül ismerjük még a Kemény József-féle szabályzatot (1736) és a Khevenhüller-féle szabályzat magyar fordítását Kováts János „mathematicus“-tól (1476),¹⁴ míg a többit a magyar *insurrectio*, tehát nem a hadsereg integráló részei számára adták ki.

I. Lipót már 1697-ben adatott ki egy szabályzatot, mely azonban csak kísérletnek tekinthető s melyhez 1699-ben magyarázatot adtak ki (*Nachfolgende Erläuterungen und Bestätigung dieses Reglements*). Ezt követte 1705-ben a gróf Wallis-féle, 1728-ban a Regal altábornagy által szerkesztett és 1737-ben a Khevenhüller-féle szabályzat. 1759-ben megjelent egy „Feldreglement“, majd gróf Lacy-nak gyakorlati és új szolgálati szabályzata 1764/65-ben. Korszakalkotónak azonban különösen a gróf Lacy által 1769-ben kiadott „*Exercitium für die sämmentlich k. k. Infanterie*“ tekinthető, melyet az 1784-ben megjelent „*Cavallerie-Regulament*“-tel együtt minden további szabályzat alapjának kell tartanunk.

A hadsereg további fejlődésére hatással volt a Károly főherceg által szerkesztett gyakorlati szabályzat: első része 1807-ben, második része pedig már 1806-ban jelent meg. Ugyanabban az évben kiadott szolgálati szabályzata minden tekintetben mintaszerű. Különösen „*Gottesfurcht*“, „*Einigkeit und Harmonie*“ című fejezetei, melyek a közhitben tévesen mint Grillparzer szerzeményei szerepelnek (Grillparzer 1791-ben született!). Ennek alapján 1860-ban egy korszerű kiadás jelent meg, míg a legújabb, 1873-ban megjelent kiadás — csekély helyesbítésekkel — a világháború végéig érvényben maradt.

¹³ Szendrei János, A magyar vezényszó, *Hadt. Közl.* 12 (1911), 49. és 236. ll.

¹⁴ Kováts János, *Hádi Exercitium...*, Posenban, 1746.

IV.

A hadsereg nyelve.

Szolgálati-, vezényleti-, ezrednyelv.

Az egykori császári („kayserlich“) hadseregben eredetileg a nyelvet illetőleg meglehetősen zűrzavar uralkodott. A kormány és a hadvezőség nem is látta szükségesnek, hogy ebben az irányban befolyást gyakoroljon. Ennek oka abban keresendő, hogy nem akarták az ezredek alapítóinak és egyszersmind tulajdonosainak régi kiváltságait megnyirbálni. Sok ezredet a legénység anyanyelvén vezényeltek, az írásbeli érintkezést (legmagasabb körökben is) a német nyelven kívül francia vagy — különösen a katonai és polgári hatóságok között — latin nyelven bonyolították le. A hadseregen belül ennek a zavarnak az 1769-ben kiadott első egységes szabályzat vetett véget, és így a szolgálati és vezényleti nyelv az összeomlásig kizárólag a német volt. II. József 1784. évi április 26.-án levelet intézett gróf Esterházyhoz, az akkori kancellárhoz, melyben kifejtette, hogy a holt latin nyelvnek korlátlan használata nem előnyös, s ezért élő nyelven, azaz németül kell ezután kormányozni. („Der Gebrauch einer todten Sprache in allen Geschäften, wie die lateinische ist, dient ganz sicher einer Nation zur grössten Schande . . . es kann also wohl keine andere Sprache als die deutsche, so zugleich jene der Monarchie sowohl beym Kriegs-als politischem Fache ist, ausgewählet werden“).¹⁵

A német szolgálati és vezényleti nyelven kívül az egyes ezredekben még egy másik nyelvkategóriát állítottak fel: az ezrednyelvet. Már régi időkben megkövetelték a tisztikartól, hogy az egyes ezredekben szolgáló nem német-ajkú legénység nyelvét legalább a legszükségesebb mértékben el-sajátítsák. Később ezt megkövetelte a hadvezetőség is, és az

¹⁵ II. József levele (Országos Levéltár, 4906. sz., 1784.)

V. ö. *Hóman—Szekfü*, i. m. VI. 362. l.; *Marczali* Henrik, Magyarország története II. József korában, Budapest, 1885², II, 385. l.; *Szilágyi* Ferenc, A germanizálás történelméből a két magyar hazában. (Értekezések a történelmi tud. köréből, VI. k. 4. sz.). Budapest, 1877, 30. l.

erre vonatkozó intézkedések több utasításban kifejezésre is jutnak. Különös fontosságot kell tulajdonítani e tekintetben a hadügyminisztérium 1903-ban megjelent rendeletének. Ennek kimerítő és alapos indokolása a következőket foglalja magában:

„Die mindestens zum Dienstgebrauche genügende Kenntnis einer nicht deutschen Sprache der Monarchie muss künftighin in erhöhterem Masse, wie bisher gefordert werden.

In den Truppenkörpern mit Mannschaft nicht deutscher Sprache haben die Oberoffiziere und Kadetten, wie dies schon normiert ist, die Regiments-(Bataillons-)Sprache, in den Truppenkörpern mit zwei Regimentssprachen eine derselben innerhalb dreier Jahre zu erlernen.

Die ausreichende Kenntnis der Regimentssprache ist vor einer Kommission, welche vom Militärterritorialkommando bestimmt wird und deren Vorsitz ein höherer Kommandant führt, nachzuweisen.

Um die Qualifikation „zum Dienstgebrauch genügend“ zu erwerben, muss der Offizier (Kadett) im Stande sein, in der Regimentssprache den theoretischen Unterricht im Sinne der Instruktion für die Truppschulen zu erteilen und zu überwachen, sowie Belehrungen vor der Front, im Felddienste und im Gefechte zu geben.“¹⁶

1906-ban újabb rendelettel jelent meg az „Übersicht“, mely az egyes csapattestek ezred-, ill. zászlóalj-nyelvét (néhány ezrednél kettő, sőt három is) a nem németajkú legénység számarányának megfelelően szabályozza.¹⁷

A katonai nevelő- és képzőintézetekben (a fiumei haditengerészeti akadémián is) az előadás nyelve német volt, de az utolsó évtizedekben bizonyos nem katonai vonatkozású tantárgyaknál a hallgatók tetszés szerint anyanyelvüket vagy egy másik nyelvet választhattak.

*

Ha a hadsereg nyelvének problémáit vizsgálni akarjuk,

¹⁶ Erlass Präs. Nr. 7946 vom 19. November 1903. (K. u. k. gemeins. Kriegsministerium.).

¹⁷ Erlass Abt. 1, Nr. 4801 vom 20. Juli 1906. (K. und k. gemeins. Kriegsministerium.).

mindenekelőtt tisztában kell lennünk az ez irányban használatos fogalmakkal. A 30 éves háború idején a harcok nyelvét mint „Feldsprache“-t ismerték, és csak Campe használja első ízben a „Soldatensprache“ kifejezést az 1810-ben Braunschweigban megjelent „Wörterbuch der deutschen Sprache“ című művében.

A hadsereg nyelve tekintetében megkülönböztethetjük:

1. a *hadsereg szolgálati nyelvét*, amint az a császári kancellária nyelvében élénk táru,
2. a *katonai szaknyelvet* és
3. a *katonai (argot-szerű) nyelvét*.

Az 1. és 2. alatti megnevezést, többnyire összevonva, hadseregnyelvnek (Heeressprache vagy Armeesprache) nevezik. Mindkettő a szolgálati szabályzatok és előírások, valamint az egykorú nyelvhasználat alapjain nyugszik s lényegében műnyelvnek tekinthető.

Ezzel szemben a 3. alatti katonanyelv széles körökben elterjedt, nehezen áttekinthető területen élt. Alapja a néha durva, de mindig őszinte, becsületes katonahang, mely a volt „közös“ hadsereg közlegényét, altisztjét és csapattisztjét egyaránt jellemezte. Ennek vizsgálata sajátos jellegénél fogva néprajzi szempontból is érdekes.

1. A hadsereg szolgálati nyelve, mint a császári kancellária nyelve.

A 15. század második felében a német kancelláriák egyseges német nyelv megalkotására törekedtek. Ez a törekvés csak akkor járt sikerrel, mikor a luxemburgi császárok alatt a prágai császári kancellária vette kezébe az ügyet. A prágai iroda terjesztette is nyelvét, s szabályait hamarosan átvették a középnémet fejedelmi kancelláriák, így a szász fejedelmi kancellária is. Ezt a nyelvet Luther is ismerte s bibliafordítását ennek szellemében végezte. Luther nyelvét pedig a reformáció vette át. — Idővel a könyvnyomtatók is csatlakoztak az egységesedő köznyelvi irányhoz. A humanisták azzal járultak hozzá, hogy a már meglévő szókészletet idegen szavakkal szaporították. A nyelvművelő társaságok és a köl-

tők feladata volt, hogy ezt a nyelvet időről-időre a korszellemhez (barokk-hoz, felvilágosodás-hoz, stb.) alkalmazzák.¹⁸

A bajor-osztrák katolikus birodalmi testületek tartózkodtak legtovább ettől az új nyelvtől. A bécsi kancellária is csak a 18. században fogadta el teljesen. Az 1742—1796 terjedő idő még az átalakulás jegyében áll s ebbe tartoznak a tanulmányunkban vizsgálat tárgyává tett katonai iratok is.¹⁹ Részletkérdésekbe itt nem bocsátkozunk. Csak a felűnőbb sajtóságokat figyeljük meg s ezek révén világítunk rá a Magyarországon szolgálatot teljesítő hadsereg német nyelvére.

Az írásjelek használata egyezik Gottsched szabályai-val.²⁰ Pont van a mondat végén. A ma használatos vessző mellett, különösen nyomtatványokban, választóvonalat „/“ találunk. Gyakori a pontosvessző használata. Mint elválasztójelt használják az egyszerű (-) és kettős (=) választójelt, de a kettő között szigorú különbséget tesznek. Német szavak elválasztásánál a kettős, idegen szavak elválasztásánál pedig az egyszerűt alkalmazzák. Pl. *sei-ne, beob-achten, portionen*. Ugyanez áll a kötőjelre is, pl. *Leib-Gebrechlichkeit, Lebens-Mittel, Willens-Meinung, Feld-operationen, Brot-portion*.

¹⁸ V. ö. *Bebemeyer*, Gustav, Vom Wesen der frühneuhochdeutschen Sprache, Zeitschrift für Deutschkunde 43, (1929), 697. ll. *Hirt*, Hermann, Geschichte der deutschen Sprache, München, 1925², 173. ll. *Behagel*, Otto, Geschichte der deutschen Sprache, Berlin—Leipzig, 1928⁵, 190. l.

¹⁹ Schriften des Generalkommando-Budapest (a Szász-féle jegyzék szerint): 1742—1/6, 1/44 1745—2/3, 9/13 1746—1/17, 1/41, 42/1 1747—1/25, 1/41, 2/41 1748—2/19, 2/31 1749—2/53, 34/3 1750—1/100 1751—1/3, 1/41 1752—2/8, 2/77, 3/66, 4/15 1753—1/17, 3/29 1754—1/58, 1/96 1755—1/36, 1/59, 1/89, 2/36, 2/42, 18/51 1756—2/76 1757—2/1 1758—1/27, 1/35 1760—1/26 1762—2/104 1763—1/31, 1/60 1764—1/52, 1/96, 2/38, 2/89 1773—32/165, 45/247, 45/257, 45/271, 45/274 1775—18/51, 19/9, 62/122, 62/128, 62/129 1778—32/27, 51/743 1779—6/94, 6/212 1780—38/13, 38/18, 61/16 1781—21/11, 21/56 1782—29/5, 29/22, 29/23, 33/133, 49/107, 57/4 1783—3/137 1784—44/2, 52/132 1785—10/408, 54/15, 62/71, 62/105, 62/144 1786—18/26, 37/148, 37/151 1787—16/122, 16/749, 16/800, 16/1149, 33/79, 33/103, 33/161 1788—3/50, 15/142 1789—46/533 1790—10/420, 16/1804, 33/132, 33/144, 45/346 1791—46/585, 54/7, 54/20 1792—15/218, 38/9, 38/16 1793—35/26, 38/12, 58/199 1794—36/559, 36/591, 36/851 1795—33/78 1796—406 cs. 11—15.

²⁰ *Gottsched*, Johann Christoph, Deutsche Sprachkunst, Leipzig, 1762⁵, 105. ll.

nen, Personal-Beſ- und Kopf-Steuer, Bagage-Ordnung, General-Gewaltiger. A kettőspont alkalmazása különleges, pl. Hoch: und Wohlgebohren, General: Feld: Marschall. Továbbá érdekes a felkiáltójel hiánya megszólítás után. Igéknél a személyrag elmaradását kihagyási jellel (') jelzik, pl. citir', fönn't', frag'. Rövidítések nagyon ritkán találhatók, még címeknél is pl. Röm. Kaiſ. u. Kön. Apoft. Majestät, Kayſerl. Königl. Egészen sajátos az Isten nevének írásmódja: Gott, Gottes-Häuser.

A helyesírást nagyjában a következő sajátosságok jellemzik: Ingadozás van még mindig a nagy kezdőbetűk alkalmazásában. Gyakran találunk főneveket kis kezdőbetűvel, ritka esetekben pedig mellékneveket, igéket, névmásokat (nem megszólításban!) nagy kezdőbetűvel. Pl. andtworth, abfertigung, behörde, befehl, bericht, beftreitung, eigenschaft, entlegenheit, gedächtnis, gegenstand, genuß, geld, inhalt, nothfall, monath, ursache, roch, schnupptuchel, schlaffroch, pfert, würtshäuser, — ellenben: Bestehen, Einziger, Er, Haaben. Egy és ugyanazon mondatban található: gold, silber und Seide.

Az *i* hang után a nyújtó *e* használata még nem általános, pedig Gottsched „Sprachkunst“ c. művében már követeli.²¹ Pl. Anligen, Friden, Niderlag, Schmid, Sibenbürgen, Unterschied, befridigen, einlifern, geblißen, ligen, avertiren, avanciren, commandiren, imponiren, logiren, obſerviren, paſſiren, retiriren, revertiren.

Gottsched szerint az *y* nem tekintendő görög *y*-nak, hanem eredeti német hangjelzésnek.²² Ezért az *ei* kettős hangzóban a szó közepén és végén *i* helyett *y*-t követel. Pl. Cantzleyen, Frentag, Kleyen, Klendung, Kinderen, Laquenen, Meynung, Parthey, Preys, Reuten, Reysender, Schreyberey, Stickeren, angedenen, bey, dabey, derley, drey, einerley, feyerlich, heyilig, heylsam, seyen, seyn, vielerley, vorbey, zwey.

Az *ai*, *ay*, *ei*, — szintúgy *eu* és *ei*, továbbá *ä* és *e* használata — valószínűleg a délnémet ejtés miatt — határozatlan.²³ Pl. Ahd, Laibel, Wachtmanſter, bayrücken, mainen, vermainen, gemain. Emellett találjuk Ley-Bruder, Ley-Schwester;

²¹ Gottsched, i. m., 47. ll.

²² I. m. 37. ll.

²³ Paul, Hermann, Deutsche Grammatik, I, 181., 219. és 222. l.

erwehster, Helfte, erwehnt, nemlich, wehrend. De előfordul ä akkor is, mikor e-t várunk: Feldwäbel, Geschänknusse, gräntz, schwär, stät, stäts. Szintúgy eu szerepel ei helyett: Ehrenbezeugung, Reuterey, verheuratet, Borreuter.

A magánhangzók nyujtása kettőzéssel²⁴ vagy a h nyujtójellel történik. A hehezetet h-val jelölik. Pl. Ausgaab, Feldscheerer, Fuhrweesen, General-Staab, Haaber, Keines-Weegs, Leeder, Staabs-Officier, Weege, azután: antworth, Edelleuthe, Eigenthumere, Flichhen, Fuchsfehlen, Gebeth, geboth, Kriegsleuthe, Leuthe, Leinwath, Noth, Monath, Nothschlange, Rath, Rodh, Seithe, Spohren, Spuhr, Strohm, Thürhütter, Thore, Theil, Verboth, Vorworth, — abgenohmen, gefahlen, gebiethen, verbothen, hohlen, ausgenohmen, ebenfahls, einmah!, bereiths, dermahlen, damahls, gahrnicht, gleichwohlen, nahmhast, niemahls, nöthig, nothwendig, roth, theuer, vermahlen, wohlgebohren, vorgenohmen, zumahlen.

Határozatlan a lágy (b, d, g) és a kemény (p, t, k) zárhangok, továbbá az s hangok írásmódja. Pl. Hauptleuthe, Hauptmann, Aufbutz, Hapsburg, budern és pudern, haubtsächlich, überhaupt, Marktgräfin. Az ú. n. „scharfes s“ (ß) vagy önkényesen, vagy pedig grafikai okokból váltakozik a kettős „langes s“-szel (ss). Az előbbi főleg a szó végén és mássalhangzó előtt, utóbbi pedig intervokális helyzetben: Halßbündel, Halßtuch, Preiß, etwaß, biß, — Kenntnisse, blosse, ezzel szemben sok helyen: Kanßerin, Hoßen és muss, verfasst.

A mássalhangzójelek sokszor ok nélküli kettőzése még a korai újfélémet korból maradt fenn. Pl. az f, l, t, k betűk kettőzése, sőt t vagy d helyett találunk dt-t; z helyett szeretnek tz-t írni: Bischöffe, Beyhilff, Bestrafung, Claffter, Cyffer, helffte, Hoff, Lauffer, Pfeiffen, Seiffen, Stiffel, Straff, Taffel, Verkauffung, ausgeworffen, ergreifen, lauffet, auff, Cylff, häuffige, scharff, — Ertheilung, Pistolle, mittheillen, zutheillen, zugetheillet, vill, — abfertigung, Bottmäßigkeit, Verbott, Verantwortung, ausgefertigte, albereitts, gegenwärttig, gewärttig. Ezzel szemben előfordul: anbetrifft, bekant, betrifft, host, nimt, trift. Egyik-másik helyen három mássalhangzójelet is talá-

²⁴ Sütterlin, Ludwig, Neuhochdeutsche Grammatik, München, 1924, 147. l.

lunk: Spillseuthe. — Különösen gyakori az **nn** az **-en** és **-in** képzőkben, az intervokális **tt** általában, valamint az **ff** a **-schaft** képzőben: Erzherzoginn, Gräfinn, Gemahlinn, Wienn, hierinn, — Eintretung, Thürhütter, Batter, Berhütung, ausgetreten, bedeutet, gebetten, getreten, hochgebiettender, fottig, verbotten, Freundschaft. A szó végén sokszor **d** helyett **dt** találunk: Wortd, Feldtmarschall, Kleidt, Pferd, Standt, seyndt. Nincs szabályszerűség sem a **tz**, sem a **z** használatánál: Canzelliſten, Erz-Herzogin, Frankzen, Prinz, pflantzen, gantz, gänglich, fürzer, vierzig, — Absaz, Nutzen, Säze, befezen, hzig, fezen.

A szavak egybe- és különírása terén is következetlenséget találunk. Előfordul, hogy kettős szavakat egyazon fejezetben, sőt egy és ugyanazon sorban kétféleképpen írnak: Freyherrn és Frey-Herrn, Kopfaufpuß és Kopf-Aufpuß. Ugyanezt állapíthatjuk meg a számnevek írásánál: siebenzehnhundert és siebenzehe=hundert.

Ha kéttagú alakba kapcsolt összetételnek közös tagja van, akkor ezt csak egyszer alkalmazzák:²⁵ Bey- und Kopfsteuer, exercitio- und Verhaltensregulament, Hand- und Unterschrift, Manns- und Weibsbilder, Mund- und Pferdportionen, Quartier- und Wagenmeister, Unter- und Oberlieutenant, juruck- und abziehen.

Még egyszerű képzőknél, valamint ragoknál is mutatkozik ez a „megtakarítás”: Ambtier- und Handlung, all- und jeden, Beschreib- und Verzeichnuß, böhm- und österreichische Erblande, ein- und anderer, ein- und andersmal, ersprieß- und nuzlich, gnädigt- und gemessener Befehl, groß- und kleinen, männ- und weibliche, mittel- und ohnmittelbar, nüz- und zu wissen nöthigen, ordentlich- und genaue Relationen, in privat- und knechtischen Diensten, recrutir- und rimontirung, stand- und dauerhaft, Stell- und Salutierung, Stell- und Abteilung, Tapfer- und Standhaftigkeit, Verantwort- und Bestrafung, weder Geist- noch Weltlicher, zu heylsam- und nöthigen.

Az **idegen szavak** helyesírásában a következő jellegzetességeket észleljük: A szótöveket legnagyobb következetességgel latin betűkkel írják, a ragokat ellenben gót be-

²⁵ Behaghel, i. m., 49. ll.; Duden, Konrad, Rechtschreibung, 19. l.

tükkel, pl. Relationen, Portionen, Comitaten, restringiren, transportiren, reputirlich, avancement, conference, recrutén, unpraejudicirlich, operirend, meritirt.

Vizsgálatunk tárgyát képező korszak nemcsak helyesírás tekintetében, hanem **hangtanilag** is mutat átmeneti jellegzetességeket.

A bécsi kancellária nyelve ebben a korban már az új nyelv, de hangtanában még fel-felbukkannak elűtő délnémet sajtásokok. Így az Umlaut, mely a középnyelmben fejlődött ki következetesen,²⁶ a bécsi irodanyelvben még e korszakban sem tudott érvényre jutni: *ausgedructet, Burger, Burgerfschaft, Brucke, eigenthumblichst, Einruckung, fruhzeitig, genugsam, geructet, Ruchel-Menscher, Lauffer, Ladstocher, Ruckstände, Ruckficht, ruckständig, Sabel, juruck.*

A hangsúlytalan e-nek elnyomása délnémet sajtások: *Gnad, Sklav, Ursach, Will.* — Bár a szóvégi r hosszú magánhangzók után egyszótagú szavakban már a kfn-ben eltűnik,²⁷ szövegeinkben még mindig előfordul, azonban csak bizonyos összetételekben. Ez is délnémet sajtások, pl. *dar-durch, darmit, darnach, darbey, worbey, worzu, wornach.*

Egyes szóalakokban még ekkor is fellelhető a délnémetre jellemző o az **au, ü** az **i** hang helyén.²⁸ Pl. *angeloffen, Benhülff, bewürken, Bügung, Gebürge, Gehülffin, gewürckt, Rüt-teln, Würtfschaft, würtshäuser, würflich.*

Akadnak emellett olyan sajtásokok, melyek még a kfn. korból maradtak vissza. Így pl. a névmás **deme** alakja, de csak összetételekben használva: *außerdeme, indeme, nachdeme.* Továbbá a **b** explosiva betoldása nasális ajakhang után: *Bequembschkeit, darumb, eigenthumblichst, gesambte, gehorsambst, Hembd, nemblich, sambt, umb, wiederumb.* Jellemző a kfn.-re még a mássalhangzó betoldás **n** és **s** után: *andert, worauchst.*

Kfn. sajtások az igeragozásban még mindig fellelhető e hang,²⁹ mely az úfn. korban az igeragokban csak bizonyos

²⁶ Paul, i. m.: I, 251. ll.

²⁷ I. m., I, 355. ll.

²⁸ I. m., I, 195. ll.

²⁹ V. ö. Wollmann, Franz, Deutsche Sprachkunde, Wien, 1935, 96. l.; Paul, i. m., II, 194. l.; Beahngel, i. m. 45. l.

hangok után (**t, d, zár- és réshang + n, m** stb.) volt és van már szokásban. Pl. *abgelöfjet, abgeschaffet, abhanget, angeführet, ausgeflicket, bedrohet, begehret, behaltet, belohnet, benennet, be-
traget, decket, dirigiret, eingelaufet, eingenezet, eingelegt, ein-
geführt, enziehet, entschuldiget, ermanglet, erlaubet, erhellet, er-
fühnet, erschöpfet, exponiret, formiret, folget, gehet, gekämnet,
genießet, gesehet, geschiehet, hergestellt, kommet, lasset, machet,
nachgelebet, obstehet, sehet, siehet, traget, transportiret, verstellt,
verlanget, verabreicht, verfürzet, verschaffet, verfasst, versallet,
vorgestellt, vorkommet, zugefnöpfet, zulasset.* Másutt is látjuk még ezeket az úfn.-ben már-már eltűnt e-eket: *jämentlich, schärfeste, vierzehen, Weiberen, Rinderen.* — De felleljük ennek ellenkezőjét is, t. i. az **e** elnyomását oly esetben, melyben az irodalmi nyelv általában megtartotta. Pl. *erstgemeldt, Standspersonen.*

Az **alaktanból** a következőket kell kiemelnünk:

Az idegen szavak esetei általában eredeti, azaz idegen nyelv szerint állanak: *dames, eventails, barones, officiers, capi der Häuser, in militari, dem Directorio.*

Egyes esetekben délnémet nyelvjárások befolyása alatt hiányzik a többszám jelzése, pl. *Hüt, Meil, Päß, Theil, Riem* stb.

Az erős ragozású melléknév vagy a névmás dativusában gyakran találunk **-m** helyett **-n-t**:³⁰ mit *ächten Geschmuß, mit welschen* (welschem helyett). — Egyes rövidebb alakok helyébe hosszabb vagy teljesebb alakok lépnek.³¹ Pl. **den** helyett **denen, der** helyett **deren**, valamint összetételekben: *denensselben, derenensselben* alakokat találhatunk. Hasonlóan egyes, főleg egytagú szavak **en**-nel vannak megtoldva: *dermalen, darummen, jedesmalen, niemalen, obwohlen, selbsten, sonsten, weilen, zumalen.* — Tipikus és hagyományos alakjai a kancelláriai nyelvnek *dero, ihro*, melyek különböző hasonló hangzású szavak képzésére vezettek: *bishero, dahero, derostatt, etwo, fürohin, hiefüro, hiehero, herowegen, hinfüro, ižo, ježo, nunnehro, vorhero, wannenhero.*³²

A **jo** névmás, mely a **der-die-das**, vagy **welcher-welche-**

³⁰ Paul, i. m., I, 566. l.

³¹ Behaghel, i. m., 47. l.; Paul, i. m., II, 19. l.

³² Behaghel, i. m., 335. l.

welches-t helyettesíti, még igen sűrűn fordul elő,³³ jóllehet már Gottsched sem ajánlja túlgyakori használatát,³⁴ mivel más értelmé is van a **so**-nak (= így, úgy) s így könnyen értelemzavart okozhat:

„Dieses Manöver wurde von allen denen, **so** es mitangesehen, bewundert...“

„Weilen ein einziger Mann, **so** sein Gewehr nicht wohl tra- get...“

„Herentgegen solle jeden, **so** sich um sehnte, um die Flucht zu nehmen...“

„Bei dem 4. Regiment, **so** unter Commando des... stehet...“

„Die Kinder, **so** noch unter dem väterlichen Gewalt...“ stb.

Számos praepositio lép fel ebben a korban: kraft, laut, vermöge, während, wegen, willen.³⁵ Pl. „Kraft des General-Pardons“, „Laut citirter Verordnung“, „Bermög dieses General-Pardons“, „Während des Marsches“, „Wegen vorgebrachten Beschwerneffen“, „Der Entfernung willen“.

A **szóképzéstan** is mutat említésre méltó sajátságokat. Így pl. előfordulnak **-ung** képzővel alkotott szavak, melyeket ma főnévként használt infinitivusok pótolnak: Austretung, Ermessung, Hinausrückung, Verfließung. Az úfn. **-nisz** képző mellett előfordul még a kfn. **-nusse, -nuß** is.³⁶ Pl. Begeggnuß, beschwernuß, Betragnuß, Bewegnuß, Erfordernuß, Erkanntnuß, Erlaubnuß, Hindernuß, Mißverständnuß, Verzeichnuß. — Egészen sajátságos még e két alak: **Geschmuck** (Schmuck) és **Edelgestein** (Edelstein) az összefoglaló **ge**-előképzővel. — Az **un-**fosztóképző helyett gyakran találjuk a vele rokon **ohn-**t: ohnabgeändert, ohnablässig, ohnentgeltlich, ohngehindert, ohnmittelbar, ohnvermeidentlich.³⁷ Igéknél a **be-**, **ge-** és **ver-** praefixumok használata teljes szabálytalanságot mutat, pl. behörig, beschehen, geendigt, gewilliget, Verwilligung. A **be-** praefixum néha teljesen el is marad: (be)sonders. A participium és per-

³³ *Wilmanns*, Wilhelm, Deutsche Grammatik, Strassburg, 1899², II, 584. l.

³⁴ *Gottsched*, i. m., 51. ll.

³⁵ *Behagel*, i. m., 51. ll.

³⁶ *Paul*, i. m., I, 229. l.

³⁷ *Kluge—Götze*, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin—Leipzig, 1954¹¹.

fectum hol **ge**-vel, hol **ge**-nélkül fellépő alakjai tipikusan osztrák sajtóságok:³⁸ *gegeben* helyett *geben* (Mária Terézia sok rendeletében) stb.

Ide sorolhatjuk továbbá a már említett összetételek írásmódját, t. i. hogy ha két kéttagú alakba kapcsolt összetételnek közös tagja van, akkor ezt csak egyszer alkalmazzák, pl. *Bej- und Kopffsteuer* stb.

A hadsereg nyelvének szókészlete tele van idegen szavakkal. Ezeket azonban, mint katonai műszavakat külön tárgyaljuk.

A **szókészletet** illetőleg minden időben ugyanazokat a jelenségeket látjuk: egyrészt meglévő szavak eltűnnek, másrészt újak keletkeznek. A már említett iratokban számtalan olyan kifejezést találunk, melyek ma már nem használatosak. Ilyenek: *alldorten*, *allermassen*, *alldier*, *andurch*, *and heut*, *innig*, *annebst*, *annoch*, *Ausziehungen*, *barbieren*, *beynehmens*, *bevorhalten*, *Bramen* (Pelzwerk), *dergestalten*, *dermahlen*, *desmalen*, *dieweil*, *ehender*, *erfagt* (erwähnt), *Faste*, *fernerweit*, *geruhig*, *getarfelt*, *Gewild*, *herentgegen*, *hindan*, *hierab*, *hiernach*, *hinwiederum*, *hinfüran*, *hernach*, *ingleichen*, *in Nichten*, *inmaßen*, *igt*, *Inn-Leuthe* (Innländer), *jekunder*, *jedermänniglich*, *maßen*, *mitnichten*, *Mundur*, *niemahlen*, *öftermalen*, *sintemal*, *soldhemnach*, *sonderheitlich*, *sotphanen*, *Stöhner*, *ununterbrüchlich*, *vergesellschafftet*, *Verfallenheiten*, *wann* (wenn helyett), *wasmassen*, *wasgestalten*, *wermassen*, *wernach*, *wiezumalen*. Továbbá **als** a **weil**, ill. **deshalb** értelmében. (L. 30. l.)

Mondattanilag a következő különösebb sajtóságokat említjük meg. Szembetűnő a személyes névmás első személyének elhagyása, pl.

„... um dieses wegzubringen, glaube, daß man diese Distinction ...“

„... diese Gleichheit ist nöthig, habe es längft wollen befehlen ...“

„... wegen der auszumusternden Pferd, bin gar nicht einverstanden ...“

„... die Tambours seynd völlig unnöthig, wäre vor die Trompeter ...“

³⁸ Behaghel, i. m., 48. l.

„...übrigens habe wegen Unterbringung...“

„...befehlen demnach...“

„...thun hiemit jedermänniglich kund...“

„...gebieten hierauf allen...“

Jellegzetes továbbá az általános alanynak, az *es*-nek kihagyása, pl.

„Bleibet den commandirenden Generalen überlassen...“

„Muß gemeldet werden...“

„Muß angedeutet werden...“

„Müssen die Listen verfaßt werden...“

A **szórendet** a ritmusérzék erősen befolyásolja³⁹ s a mondathangsúly is igen sokszor oka annak, hogy az állítmány nem mindig ott jelenik meg, ahol várnók. Különösen az a szabály, hogy az állítmány a mellékmondat végére kerüljön, sokszor nem érvényesül.⁴⁰ Pl. „...und diejenigen, welche Belagerungen gesehen haben, gestehen, durchgehends, daß sie keiner noch beigewohnt, wo bessere Anstalten und Ordnung wären gehalten worden...“

Ami a **stílust** illeti, a katonai irodanyelvben a 18. század második felében is még felleljük a barokk stílus hagyományait.⁴¹ Hangja túlságosan alázatos, a mondatfűzések cikornyásak, sok idegen szó tarkítja, igen gyakori a mesterkéltségteljes és választékos kifejezés: mindez nehézkessé és sokszor érthetlenné teszi. Mint a mai jogász-stílust, joggal nevezhetjük „gelehrt-verkehrt“-nek.

Megszólításoknál a címek egész sorozatát, sőt egy-egy cím ismétlését, valamint jelzőknél a melléknév felsőfokát találjuk. Pl.

„Durchlauchtigster Fürst, Gnädigster Fürst und Herr, Hochgebietendster Herr.“

„Durchlauchtigster Herzog Gnädigster Fürst und Herr Höchstgebietendster Herr Feld Marschall und commandirender General.“

³⁹ Wollmann, i. m., 250. ll.

⁴⁰ Behaghel, i. m., 51. l.

⁴¹ V. ö. Sperber, Hans, Die Sprache der Barockzeit, Zeitschrift für Deutschkunde 43. (1929), 670. ll.

„Ihro Hoch Fürstliche Durchlaucht, durchlauchtigster Fürst, Gnädigster Herr Herr.“

„Ihro excellenz, Hochgebohrener Graf, Hochgebiettender Herr General: Feldmarschall.“

„Hoch und Wohlgebohrener Lieber getreuer.“

„Hoch: und Wohlgebohrener Graf, Sonders hochgeehrter Herr Herr.“

„Hochlöbl. Königl. Hof-Kriegs Rath, Excell: gnädig und hochgebiettende Herren-herren.“

Érdekes Mária Terézia egyik levelében a latinos vocativus használatára: „**Lieber** Palatine.“

A katonai stílus barokk jellege a 19. század közepéig uralkodott s különösen a megszólítások és címek terén nyilatkozik meg. A legnagyobb gondossággal különbséget tesznek „wohlgebohren“, „hochwohlgebohren“, „hochgebohren“ és „hochedel“ között. Az aláírás előtt pedig előszeretettel használják az „ergebenst“, „ehrerbietigst“, „gehorsamst“ és „untertänigst“ kifejezéseket. A szövegben továbbra is lépten-nyomon találjuk: „höchsterjelbe“, „höchstsein“ és „höchstsich“.

A stílusnak másik, szembetűnő sajátossága a rendkívüli terjedelmes körmondatoknak mondhatni furfangos szerkesztése. Egyszerű természetességet hiába keresünk, egy-egy mondat egész bekezdést tölt ki. Az 1769-ben kiadott „Exercitium“ bevezetése így szól:

„Da seit dem im Jahre 1749. herausgegebenen Exercitio durch den nachhero erfolgten Krieg sich erwiesen hat, daß es erforderlich seye, hierinnfalls ein anderes einzuführen und fest zu setzen, als haben Wir nicht nur gegenwärtige Vorschrift zur Richtschnur hinaus zu geben geruhet, sondern es gehet anbey Unsere Allerhöchste Befinnung und Befehl dahin, daß die gesamte Generalität, Obristen, Stabs- und Subaltern-Officiers allem und jeden, was darinnen anbefohlen wird, auf das sorgfältigste nachleben, nichts davon oder dazu setzen, und sich alles wohl und besser, als bishero geschehen, bekannt machen sollen.“

Az 1806/07-ben megjelent „Dienstreglement“ is tartalmaz hasonló körmondatokat, pl. „Derjenige, welcher eidbrüchig und treulos entweicht, und durch das Militär eingebracht wird, soll nach Beschaffenheit der Umstände, besonders wenn er schon wiederholt entwichen ist, mit dem Strange hingerichtet, bey ein-

reißender Desertion aber, oder wenn sich derselbe dem zum Nachsehen beordneten Militär oder Landmann mit irgend einem, zum Tödten geeigneten Werkzeuge thätlich in mörderischer Absicht widersezt, standrechtmäßig behandelt werden.“

Szinte tobozónak hosszú, alig áttekinthető és érthető körmondatokban, mivel mindent egy mondatba óhajtottak tömöríteni. Egyes, teljes egészét képező mondatok végére nem mernek pontot tenni, hanem az igen nagy számban alkalmazott pontosvesszők fűzik össze egy hosszú, egész bekezdést kitöltő mondatba.

Jellemző még a 18. századi nyelvre, hogy szeretik a régiek, szinte elavult kifejezéseket és alakokat: diemeil, finte-mal, massen, inmassen, dero, ihro, ježo, jezunter, hinfüro, nun-mehro, allhier, annoch, aniz, ingleichen, stb.

A stílus keretében említjük még a **vezényszót** is, amely rendkívül érdekes. Egyes fegyverfogások 50—60 „tempi“-ből álltak. (A komplikáltabb fogásokat több ütemre osztották fel, hogy azok pontos végrehajtása és begyakorlása könnyebben ellenőrizhető legyen; ezek olaszos neve: tempi.). Ezeknek az ütemekre felosztott fegyverfogásoknak némelyike oly hosszadalmas volt, hogy csak az akkori hosszú szolgálati idő mellett volt betanítható. Ilyen elavult, később már teljesen eltűnt és hosszadalmas vezényszavak:⁴²

„Fallt nieder zum Gebeth, Hut oder Casquet ab, Schwentt zum Bajonet, Verkehrt schultert (puskát csővel lefelé). Zur Reiche, Exercirt, Rechts umkehrt euch, Macht euch fertig (t. i. lövésre). Schlagt an (célozni), Sezt an und versorgt den Lade-stoß, Erhebet (keljete fel), Schließt die Pfanne (a puskaporserpenyőt). Zündet und werft die Grenade, Versorgt den Lunten (kanócot rejteni)“.

„Habt Acht! man wird das Quarré rückwärts formiren!“ — „Habt Acht! man wird auf dem Centro aufmarschieren!“ — „Halt! Habt Acht! man wird das Quarré-Oblong formiren!“ — „Halt! Herren Officiers! auf die Parade-Distanz!“ — „Habt Acht! man wird links deployiren und en Fronte aufmarschieren! Marsche!“ — Habt Acht! man wird Reihenweis rechts auflaufen!

⁴² Exercitium für die sämmentlich Kaiserlich—Königliche Infanterie, Wien, 1769.

Marsche! — „Das erste Glied, schlagt an! Feuer!“ — Továbbá: „Man wird laden! Die Flanke links schwenkt euch! Mit Zügen rechts schwenkt euch!“ — A szövegben, ill. Index-ben: Extragriffe, Chargirungen mit Pelotons im Avanciren, Chargirung währendem Reihen-Marsche, Chargirung zu 2 Mann hoch, Evolutiones, Marsche mit ganzer Fronte, Formirung einer obliquen Linie.

Egyes ebből az időből származó vezényszavak a világháború végén is érvényben voltak, míg a felsoroltak és ezekhez hasonlók a harcászat és a lőfegyverek fejlődésével veszendőbe mentek. (A m. kir. Honvédség felállításakor ilyenekkel már nem találkozunk).

Megemlítést érdemelnek azok a rendeletek, melyek a katonaság szükségleteinek raktárakban való megőrzésére vonatkoztak és így a polgári hatóságokat is érintették. Ezek vagy külön-külön latin és német nyelven, vagy félrétűen e két nyelven jelentek meg. Mások ismét — szintén félrétűen — német és francia szövegűek, így az 1748-ban kiadott:

REGULAMENT	REGLEMENT
Für das Kais. Königl.	du
INGENIEURS-CORPO	CORPS DES INGENIEURS
✱	de sa
	MAJESTÉ IMPERIALE
	ROYALE ⁴³

Azért adták ki francia nyelven is, mivel a mérnöki-kart csak akkor állították fel s tagjai többnyire külföldön végezték tanulmányaikat, vagy pedig maguk is külföldiek (különösen franciák) voltak.

Előbbiekben foglaltak illusztrálására közöljük azt a rendeletet, mely a Mária Teréziáért való udvari gyászt szabályozza. Ez annyiban fontos, amennyiben — mint nem katonai vonatkozású irat — stílus, helyesírás, nyelvhasználat tekintetében teljesen egyezik az idézett és egyéb katonai tárgyú szövegekkel. Bizonyítja azt is, hogy a legmagasabb katonai, polgári és udvari hatóságok írásmódja egyöntetű volt. A rendelet⁴⁴ így szól:

⁴³ Hadilevéltár, Szász-féle iratjegyzék, 1748—2/19. és 31.

⁴⁴ U. o. 1780—61/16.

HOFTRAUER

für

WEYLAND IHRE RÖM. KAIS. U. KÖN. APOST.
MAJESTÄT

welche nach der von Allerhöchsterseiben festgesetzten Hoflag-
Ordnung durch 6 Monate zu tragen ist, und wird selbe auf aller-
höchste Verordnung vom 4ten Decemb. 1870 angezogen, und mit
folgenden

Abwechslungen fuerdauern

Daß die Dames die erste 7 Wochen in schwarz wollenen
Zeugen, mit Kopf- und Garnituren-Aufpuß, dann Stirnzuengel
von schwarzen Gatze d'Italie, mit schwarzen Geschmuck, Hand-
schuhen, Evantails, korduanenen Schuhen, und schwarz an-
geloffenen Schnallen;

Die weitere 7 Wochen ohne Veraenderung;

Ferners durch 6 Wochen im schwarzen glatten Gros de tour,
mit schwarzem Kopfaufpuß, und Stirnzuengel, und mit weißen
Garnituren, beedes von Gatze d'Italie, mit schwarzen Ge-
schmuck, weiß und schwarzen Evantails, und Schuhen;

Und endlich die letzte 6 Wochen in voriger Kleidung, mit
Kopf- und Garnituren-Aufpuß von Spitzen, Blodes oder Entoi-
lagen, ohne Franzeln, mit weißen Evantails und Schuhen, und
mit echten Geschmuck zu erscheinen haetten.

Daß die Cavaliers die erste 7 Wochen in schwarzen umge-
kehrten, und geperlt aufgeriebenen Tuch mit wenigen Knoepfen
an der Taille, und gar keinen auf den Aufschlaegen, mit Pleureu-
sen, mit Manschetten von Battist mit einem breiten Saum,
sodann mit wollenen Struempfen, korduanenen Schuhen schwarz
ueberzogenen Degen und Saebeln, und angeloffenen Schnallen,
und mit dem Flor auf dem Hut;

Die folgende 7 Wochen in der vorigen Kleidung, nur mit
Ablegung der Pleureusen, und mit angeloffenen Degen und
Saebeln;

So dann die fernere 6 Wochen in ordinaire schwarz tueche-
nen Kleidern mit seidenen Knoepfen und derley Unterfutter, mit
glatten Manschetten, dann schwarz angeloffenen Degen, Schnal-
len, und Saebeln;

Und endlich die letzte 6 Wochen in voriger Kleidung, mit
Manschetten von Spitzen oder Entoilage, mit gefaerbten Degen,

Saebeln, und Schnallen, und nach Willkuhr mit weißen Struempfen, auch weißen mit schwarz besetzten Westen, und mit aechten Geschnuck zu erscheinen haetten.

Die Kais. koen. Ministers, geheime Raethe, und Kammerherren, auch deren Gemahlinnen, Wittiben geben schwarze Livree. —

A 18. század második fele mégis fontos fordulópontot jelent a német írott nyelv fejlődés-történetében, mert ez időben olyan állandósulás történt, melynek hatását napjainkig érezzük. 1800 után a hadseregnyelv egyezik a német írott nyelvvel, vagyis a felvilágosodás korában észrevétlenül is belekerült a stílusba a világosságra és egyszerűségre való törekvés. Megjelennek az első, iskolai használatra szánt nyelvtanok. A katonai nevelő- és képzőintézetekben a 18. század végén és a 19. század első felében ezek voltak használatban:⁴⁵

„Unterricht von der deutschen Orthographie, oder Rechtschreibung aus den Tabellen der kais. königl. Normalschule. Zum Gebrauch der zweiten deutschen Schule der kais. königl. Theres. Mil. Akademie zu Wienerisch Neustadt. Eben allda gedruckt mit Fritschischen Schriften, 1774.“

„Lehrbuch der deutschen Sprache in drei Jahrgängen. Zum Gebrauche der unteren Klassen der k. k. Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt. Auf höchsten Befehl Sr. kaiserl. Hoheit des Erzherzogs Johann, Oberdirektor dieser Anstalt, für das Bedürfnis der Akademie eingerichtet und auf Kosten derselben aufgelegt. Wien, 1832. Gedruckt bei Anton v. Haykul. Neuauflage Wien, 1847.“

A „Technische Militärakademie“-ban használatos volt még: „Schulgrammatik der deutschen Sprache von Dr. Karl Ferdinand Becker, fünfte Ausgabe, Frankfurt am Main, Verlag von G. F. Kettenbeil, 1845.“

A nyelvművelés eredményeképpen a stílus is lerázza eddigi bilincseit. Az 1880-as években már bármely parancsnoksághoz intézett szolgálati jelentés, ill. kérelem mentes volt minden felesleges sallangtól. E célból bemutatunk néhány eredeti iratot másolatban:⁴⁶

⁴⁵ Towarek Rezső vezérőrnagy, a bécsújhelyi „Theresianische Militärakademie“ parancsnokának szíves közlése.

⁴⁶ A budapesti „k. k. General Commando“ irattárában.

K. K. Militär Stations Commando in Monostor

An

das k. k. General Commando

in

Monostor, am 7. Juli 1880.

Budapest.

Ich melde, daß ich das Militär Stations Commando in Monostor mit heutigem Tag vom Herrn Oberlieutenant Emil Bughofer übernommen habe.

Viktor Baumgartner Rittm. m. p.

K. K. Uhlanen Regiment Gf. Wallmoden-Gimborn Nr. 5.

Major Gf. Dillen Spiering

An

das k. k. General Commando

in

Tolna, am 25. August 1880.

Budapest.

Ich melde, daß ich von meiner Commandirung nach Fünffirchen zum Regimente eingerückt bin und das Commando der 1ten Division übernommen habe.

Dillen Mjr. m. p.

K. k. Infanterie Regiment Graf Jellacic Nr. 69.

Oberlieutenant Carl Kompast.

k. k. Regiments-Commando

Stuhlweißenburg, am 12. Dezember 1886.

Budapest.

Ich bitte um Vorlage des beiliegenden Gesuches an die k. k. Lotto-Gefälls-Direktion in Wien und bitte gleichzeitig um befürwortende Einbegleitung des Gesuches.

Carl Kompast Oblt. m. p.

Kivételt képeztek a felségfolymodványok: ezeknek megfogalmazása és külső alakja (felzet, írásmódja stb.) a hagyományos alakhoz hű maradt.

Mindamellett ez nem jelenti azt, hogy a világháború végéig ne maradtak volna fenn az „Amtsschimmel“ egyes alkotásai is, így pl.: inglichen, rückvorgelegt, bezugnehmend, Inangriffnahme és hasonló kifejezések. Bizonyos esetekben

az egyes ezredek hagyományait és kiváltságait érintő eredeti szövegnek változtatása a hadsereg-szellem istápolásának érdekében nem volt kívánatos. Jellemző e tekintetben a 14. számú, Windischgraetz nevét viselő dragonyos-ezred fényes haditettét elismerő kiváltság szövegezése.

De Thienne ezredes, az ezred akkori parancsnoka ugyan is a Kolin melletti csatában (1757) Daun tábornagytól engedélyt kért, hogy ezredével lovasrohamot intézhessen az ellenség ellen. Az engedélyt eleinte nem kapta meg, mivel Daun nem igen bízott az ezred nagyrészt újonnan toborzott, fiatal, síma-arcú legénységében. Csak az ezredes ismételt kérésére adta meg az engedélyt a rohamra, de e megjegyzést fűzte hozzá: „*Mais vous ne ferez pas grande chose avec vos blancs becs!*“ — A „sárgacsőrűek“ azonban halálmegvetéssel vetették magukat az ellenségre és a csata sorsát kedvezően el is döntötték. A hadsereg 1914. évi „Schematismus“-ában is még ezt olvashatjuk:⁴⁷ „Seit dem Jahre 1757 wurde im Regiment, zum Andenken an die ausgezeichnete Tapferkeit, welche es in der Schlacht bei Kolin mit seiner damals eben neu angeworbenen noch ganz jungen unbärtigen Mannschaft, trotz des, unter Hinweisung auf diesen Umstand, ausgesprochenen Zweifels des Kommandierenden Generals, bewiesen hatte, vom Obersten bis zum Gemeinen, kein Schnurbart getragen“. Valóban — mesterileg szerkesztett mondat! Ebben a példában az alárendelt mondatoknak egész sorát találjuk.

A 19. század második felében azután megindultak a helyesírás általános szabályozására irányuló törekvések. Eleinte csak egyes német államokban történik kísérlet ez irányban, az 1870-es évek után azonban e kísérletek már eredménnyel is járnak. Bajorország 1879-ben fogadott el új helyesírást, példáját Poroszország követte az ú. n. Puttkammer-féle helyesírással. (Puttkammer porosz államférfiú 1879 július 14-től kezdve állt a „Kultusministerium“ élén és 1880. évi január 21-én bevezette a porosz iskolákban az egyszerű-

⁴⁷ Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine für 1914., 690. l.

sített német helyesírást, melyet aztán az ő nevéől neveztek el).⁴⁸

A hadsereg evvel az új áramlattal szemben bizonyos tartózkodó álláspontra helyezkedett s nem csatlakozott azonnal az új helyesíráshoz. Később azonban annál nagyobb következetességgel és szigorral érvényt szerzett a már elfogadott új helyesírásnak. A közös hadügyminisztérium 1897-ben kiadott egy rendeletet, melynek „mindennemű írásbeli érintkezésben zsinórmértékül kellett szolgálnia“. Az erre vonatkozó rendelet⁴⁹ így szól:

„Die 6. Abteilung des Reichs-Kriegs-Ministeriums gibt den Behelf: Regeln und Wörterverzeichnis für die deutsche Rechtschreibung, zugleich verdeutschendes Fremdwörterbuch, zum Gebrauche in den k. u. k. Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten in fünfter, nunmehr 200 Druckseiten enthaltenden Auflage heraus.

Die in diesem Behelfe erläuterte Rechtschreibung hat auch für den gesammten schriftlichen Dienstverkehr der Behörden, Commanden, Truppen und Anstalten des k. und k. Heeres als Richtschnur zu dienen, und ist dies in der Geschäftsordnung für das k. und k. Heer, I. Abschnitt, bei § 15 als zweiter Absatz, einzuschalten.

Der Behelf ist in neuer, veränderter Auflage im Commissionsverlage L. W. Seidel und Sohn in Wien erschienen.“

Az 1901. év június havában megtartott „Orthographische Konferenz“ óta van egységes helyesírás; ez nemcsak a Német Birodalomban érvényes, hanem mindenütt, ahol németül írnak.⁵⁰ A tudósok és tudományos folyóiratok ehhez ugyan nem csatlakoztak rögtön, de kevés kivétellel rövidesen ezek is elismerték. E helyesírás még ma sem teljesen egyöntetű: egyes szavak kétféle módon való írása, különösen idegen szavaknál, most is lehetséges. — Az említett konferenciát 1902-ben követte a közös hadügyminisztériumnak rendelete,⁵¹

⁴⁸ Meyer's Konversations-Lexikon, Leipzig und Wien, 1895⁵.

⁴⁹ Erlass vom 9. August 1897, Abth. 6. Nr. 2588. (Beiblatt Nr. 29. vom 14. August 1897).

⁵⁰ Hirt, i. m. 173. II.

⁵¹ Erlass vom 16. September 1902, Abth. 6, Nr. 3069. (Beiblatt Nr. 32. vom 20. September 1902.)

mely a cs. kir. (osztrák) Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által az iskolák számára előírt német helyesírás oktatását az 1902/03. évi tanév kezdetével a cs. és kir. Katonai Nevelő- és Képzőintézetekben is elrendelte. Viszont a cs. és kir. hadsereg hatóságainak, parancsnokságainak, csapatainak és intézeteinek írásbeli érintkezésében csak az 1904. év január 1-ével tette kötelezővé:

Die vom k. k. Ministerium für Cultus und Unterricht mit der Verordnung vom 24. Februar 1902 Zahl 36991 ex 1901 für die unterstehenden Schulen vorgeschriebene neue deutsche Rechtschreibung wurde mit Beginn des Schuljahres 1902/03 in den k. und k. Mil. Erziehungs- und Bildungsanstalten eingeführt.

Für den schriftlichen Dienstverkehr der Behörden, Commanden, Truppen und Anstalten des k. und k. Heeres wird die neue Rechtschreibung erst mit 1. Jänner 1904 vorgeschrieben.

(Itt megjegyzendő, hogy a „Verordnungsblatt“ és a „Beiblatt“ 1897 augusztusáig „k. und k.“-val, ettől kezdve pedig, minden indokolás nélkül „k. u. k.“-val vannak megjelölve).

A 19. század második felében a katonai nevelő- és képzőintézetekben a Heinrich-féle nyelvtant használták. Teljes címe: Grammatik der nhd. Sprache für die k. k. Militärschulen der österr. ung. Monarchie. Sechste Auflage, nach der vierten seiner Grammatik für Mittelschulen nach Angaben des hohen k. k. Reichs-Kriegsministeriums bearbeitet von Anton Heinrich, Professor, am kaiserl. königl. Obergymnasium in Laibach, Besitzer des gold. Verdienstkreuzes m. d. Kr. Laibach. Druck und Verlag von Ig. v. Kleinmayr und Fed. Bamberg. 1880.

Heinrich főleg idegen anyanyelvűek számára írta meg nyelvtanát. Tekintettel van különösen az olaszok, magyarok, lengyelek és szlovének által rendszerint elkövetett hibákra s ezért a helyes kiejtést a hangsúly jelölésével megkönnyíti. Tollbamondásnál az egyforma hangzású, de különböző jelentésű szavak következetes ismétlésére helyez súlyt. Ami pedig a helyesírás szabályait illeti, Heyse és Engelmann elveihez csatlakozik.

Közvetlenül a világháború előtt a közismert „Grammatik für österreichische Mittelschulen von Professor Dr. Friedr.

Willomitzer“ és részben „Lehmann: Deutsche Grammatik für Lehrerbildungsanstalten“ volt használatban.

Helyesírás tekintetében mérvadó volt a már említett, a hadügyminisztérium által kiadott „Regeln und Wörterverzeichnis“ (I. 37. l.).

A világháború alatt részben még használták „Dr. Johann Christ. August Heyse: Deutsche Grammatik“, valamint „28. Auflage der Schulgrammatik Heyses, herausgegeben von Dr. Willy Scheel, Hannover“ c. könyveket.

A katonai akadémiákban és egyéb intézetekben már hosszú évtizedek óta kizárólag *Bancalari* és *Kuderna* „Lehr- und Handbuch für den Unterricht im deutschen Aufsatz“ (katonai stilsztika) című segédkönyvet használták.

A világháború előtt Magyarországon a következő katonai nevelő- és képzőintézetek voltak:⁵²

Militär-Unterrealschulen (katonai alreáliskolák) — Kőszeg (felállítva 1874-ben), — Maros-Vásárhely (felállítva 1879-ben Kismartonban, 1909-ben Maros-Vásárhelyre áthelyezve);

Militär-Oberrealschulen (katonai főreáliskolák) — Kassa (1913-ig „Infanteriekadettenschule“), Kismarton (felállítva 1909-ben), — Pozsony (1913-ig „Infanteriekadettenschule“);

Infanteriekadettenschulen (gyalogsági hadapródiskolák) — Budapest (felállítva 1869-ben, újrászervezve 1875-ben), — Pétervárad (felállítva 1895-ben), — Károlyváros (1880-ban a volt zágrábi „Infanteriekadettenschule“-ből és annak 1878 óta fennállott károlyvárosi „Filiale“-jából felállítva), — Nagyszeben (felállítva 1869-ben, újrászervezve 1875-ben), — Temesvár (felállítva 1869-ben, újrászervezve 1875-ben);

Offizierstöchter-Erziehungsinstitut (tisztleányok nevelőintézete) — Sopron (1850-ben a soproni nőegylet által felállítva, 1877-ben a Kriegsministerium által átvéve) és

Mannschaftstöchter-Erziehungsinstitut (legénységi leányok nevelőintézete) — Szatmár-Németi (alapítva 1836-ban, megnyitva 1843-ban).

A világháború alatti nagy átalakulás befolyást gyakorolt a német nyelvre, de különösen a hadsereg nyelvére.

⁵² Schematismus für das k. u. k. Heer und für die k. u. k. Kriegsmarine für 1914., 1080. ll.

Erős harc indult meg az idegen szavak ellen: egyrészt régi, jó német szavakat keltettek életre, pl. *Schützengraben*, *Unterstand*, *Verhau*, *Stellung*, — másrészt új fogalmakat új szavakkal jelöltek, pl. *Kampf*- vagy *Panzerwagen* az angol *Tank* helyett, *Kampfflieger*, *Abwehrschlacht*, *Minenwerfer*, *Gasangriff*, *Kampfgeschwader* stb. A nagyon hosszadalmas és elkerülhetetlen összetételek helyettesítésére jöttek divatba a rövidítések („Kurzwörter“), pl. *Flak*: *Fliegerabwehrkanone*; *M. G. K.*: *Maschinengewehrkompanie*; *A. O. K.*: *Armee-Oberkommando*; *Quabt*: *Quartiermeisterabteilung* stb.

A további nyelvtisztító folyamatnak az összeomlás vetett véget. Folytatása az osztrák Bundesheer-re maradt.

2. A katonai szaknyelv.

A cs. és kir. hadsereg nyelvében különösen a régebbi időkben igen sok kölcsönszót találunk. E kölcsönszavak főleg francia és olasz eredetűek; ezenkívül latin, spanyol, holland, magyar, szláv és török elemek is fordulnak elő benne. Az idegen kifejezések beözönlésének oka abban rejlik, hogy a cs. és kir. hadsereg sokféle idegen befolyásnak volt alávetve és az idegen dolgok átvételével azok idegen neve is meghonosodott. Ilyen szavak átvétele már a 15. században kezdődik, a 16. század folyamán folytatódik és a harmincéves háborúban éri el tetőfokát. Ekkor ugyanis az eredeti német kifejezések helyébe majd minden téren idegen megjelölések lépnek. A 17. században a XIV. Lajos hadügy-minisztere, Louvois, által átszervezett hadsereget úgyszólván egész Európában mintának tekintették, s erre vezethető vissza, hogy ettől kezdve fűlnyomóan francia kifejezések kerülnek a német katonai szaknyelvbe.

Hogy mit eredményezett az ú. n. „Welscherei“ abban az időben, azt talán legjobban megvilágítja Wallenstein levele, melyben Gustav Adolf Nürnberg melletti támadásának visszaveréséről számol be a császárnak:⁵³ „Das combat hat von frühe angefangen und den ganzen Tag caldissemente ge-

⁵³ Schirmer, Alfred, Deutsche Wortkunde, Berlin—Leipzig, 1926, 81. ll.

währt. Alle Soldaten Ew. Kaiserl. Armee haben sich so tapfer gehalten, als ichs in einiger occasion mein Leben lang gesehen, und niemand hat einen fallo in valor gezeigt. Der König hat sein Volk über die Massen discouragirt, daß er sie hazardosamente angeführt, daß sie in vorfallenden Occasionen ihm desto weniger vertrauen werden. Ew. Majestät Armee aber, indem sie gesehen, wie der König repussirt wurde, ist mehr denn je assekurirt worden.“ (*Caldissement* ol. = hevesen, *fallo in valor* ol. = bátorsághiány, *hazardosamente* sp. = jó szerencsére, vakon, *discouragirt* fr. = bátorságot veszített, *repussirt* fr. = visszaverve, *assekurirt* fr. = bizton érezte magát.) — De még több, mint félszázaddal ezután is Savoyai Jenő három különböző nyelven írja le saját nevét: *Eugenio von Savoye* (olasz-német-francia). Különben is divatban volt a barokk korban ez az eljárás: az emberek evvel tanultságukat fitogtatták.

Az újabb kor a katonai nyelvet megtisztította számos idegen kifejezéstől s a német nyelvet régi jogaiba helyezte vissza. Mindamellett sok katonai szakkifejezés az idők folyamán idegen eredete ellenére polgárjogot szerzett, úgy-hogy eltávolításuk már alig volt keresztülvihető.

A következőkben a cs. és kir. hadsereg legfontosabb, ill. legáltalánosabban használt, régi és újabb időkől származó szakkifejezéseit tesszük vizsgálat tárgyává az idevágó kultúrtörténeti jelenségek szemmel tartása mellett. Feladatunkat nem az etimológiai összefüggések és a nyelvi rokonság feltárásában látjuk, mivel erre nézve a később idézett szakművek kimerítő tájékozást nyújtanak. Inkább a katonai vonatkozások sokoldalúságát és az egyes megjelölések többféle értelmét és árnyalatát óhajtjuk feltárni. Az anyagot, áttekinthetősége érdekében, csoportokba foglalva tárgyaljuk; ezekben a nyelvtörténeti magyarázatokat a katonai kifejezések egy bizonyos fajtájához fűzzük.

a) *Kötélékek, fegyver- és csapatnemek, intézetek.*

Armee ‚hadsereg‘. A harmincéves háború idején a fr. *armée* ‚hadsereg‘ átvétele; 1617 óta fordul elő.⁵⁴ Emellett a sp.

⁵⁴ Kluge—Götze, i. m.

armada is használatban volt. (A „legyőzhetetlen Armada“!) *Armee* alatt nemcsak az állam teljes haderejét értik, hanem annak egyes nagyobb részeit is, melyek egy bizonyos főparancsnoknak vannak alárendelve. A *k. und k. Armee* az osztrák-magyar monarchia egész haderejét jelentette. Háború esetén azonban ebből az összességből több *Armee*-t állítottak fel. Ezeket számmal, parancsnokuk nevével vagy pedig a hadszíntér szerint nevezték meg.⁵⁵ (1., 2., 3. *Armee*, *Armee Böhme-Ermolli*, *Armee Ehg. Joseph*; vagy pl. 1867-ben *Nordarmee*, *Südarmee*.)

Arsenal ,fegyvertár'. 1556 felé lép fel először. Eredetileg az olasz hajógyárak neve *arsenale*, különösen a velencei.⁵⁶ *Arsenale* alatt főként egy nagyobb épület-tömböt értettek; ebben a szertárakon kívül katonai műhelyeket is elhelyeztek. Az osztrák-magyar hadsereget a híres bécsi *Arsenal* látta el hadianyaggal.⁵⁷

Artillerie ,tüzérség'. A fr. *artillerie* ,tüzérség' átvétele; a 16. század folyamán kerül a német nyelvbe. Eredetileg többféle alakban volt használatos: *Arckalei*, *Archallei*, *Artolerey*. Ez az ingadozás az olasz és spanyol befolyásra vezethető vissza. Mindenesetre megtisztelő a tüzérségre, hogy neve a lat. *ars* ,művészet' szóval áll kapcsolatban.⁵⁸ — A szónak több értelme van: jelenti a hadsereg harmadik főfegyvernemét a gyalogság és lovasság mellett, de jelenti egyúttal a hadsereg összes lövegeit, lövegtalpai, löszerkocsijait és löszerkészletét. Végül azt a tudományt, mely a lövegek szerkezetével és a lövészet elemeivel elméletileg és gyakorlatilag foglalkozik.⁵⁹

Bataillon ,zászlóalj'. A 17. század elején mint fr. kölcsönzó lép fel; az előző században még a német *Fähnlein* (*Vendlin*) szerepelt helyette, mely a 15. században egy önálló, négyszögben felállított csapatot jelentett.⁶⁰ Később a gyalogezred

⁵⁵ *Glückmann*, Karl, *Das Heerwesen der öst. ung. Monarchie*, Wien, 1911¹², 8., 318. ll.

⁵⁶ *Kluge—Götze*, i. m.

⁵⁷ *Glückmann*, i. m., 126. ll.

⁵⁸ *Stucke*, Georg, *Deutsches Heer und deutsche Sprache*, Rastatt, 1915

⁵⁹ *Glückmann*, i. m., 111., 330. l.

⁶⁰ *Stucke*, i. m.

legnagyobb harcászati egységét képezte. Különleges és műszaki csapatoknál, így vadászoknál, utászoknál, kerékpárosoknál a legnagyobb önálló egység volt.

Batterie 'üteg'. Eredetileg ütökzetet jelentett, később a lövegek tüzelőállását is e szóval jelölték. A fr. *batterie* 'üteg', mint kölcsönzó a harmincéves háború folyamán vált általánossá.⁶¹ A *Batterie* tulajdonképpen több lövegnek egy közös harcászati feladat megoldására való egységesítése s egyszerűsmind a tüzérség legkisebb harcászati egysége. Ezenkívül várharcban több egymás mellé beépített löveget is jelent.

Brigade 'dandár'. A *Batterie* és *Bataillon* kifejezésekkel együtt a fr. *brigade* — 'dandár' átvétele és a harmincéves háború folyamán kerül a német nyelvbe.⁶² Mint minden hadseregben, az osztrák-magyar hadseregben is az egyenmű fegyvernem csapataiból álló nagyobb kötelék. Eszerint voltak gyalog-, lovas- és tüzérdandárok. A világháború után sok államban a három fegyvernemből álló hadosztályok helyébe ú. n. *Gemischte Brigaden*, 'vegyes dandárok' léptek; ilyeneket különös feladatok megoldására már a világháború folyamán is alkottak, főleg hegyes terepen (*Gebirgsbrigaden*).⁶³

Division 'osztály, hadosztály'. A fr. *division* 'osztály' átvétele és 1700 körül kerül a német nyelvbe.⁶⁴ Önálló hadászati feladatok végrehajtására egyesített, mindhárom fegyvernembeli csapatokat jelent. Az osztrák-magyar hadseregben volt *Infanterietruppendivision* és *Kavallerietruppendivision*, aszerint, hogy melyik fegyvernem képezte a csapatok zömét. A világháború alatt a „truppen” szót elhagyták és lett Infanterie- és Kavallerie-Division. Előbbihez 1—2 tüzérezred és 2—3 lovasszázad, utóbbihoz 1 lovas tüzérosztály (vagy ezred) és 2—3 vadászszázad volt beosztva. Ezenkívül *Division*-nak neveztek egy kisebb lovassági, ill. tüzérségi egységet, az ezred felét, tehát 3 századot, ill. üteget.⁶⁵ (A világháborúban *Halbregiment*, ill. *Abteilung* lett a nevük.)

⁶¹ Allg. Mil. Encykl., Leipzig, 1868.

⁶² Kluge—Götze, i. m.

⁶³ Glückmann, i. m., 282, 412. l.

⁶⁴ Kluge—Götze, i. m.

⁶⁵ Glückmann, i. m., 9., 11., 14., 313. l.

Dragoner ‚dragonyos‘. Egyike a lovasfegyvernemeknek. Neve a harmincéves háború idején tűnik fel először a német nyelvben és a fr. *dragon* ‚sárkány‘ szóból ered.⁶⁶ Eredetileg egy sárkány-díszítéssel ellátott puska neve volt, mások szerint a sárkány mint hadijelvény⁶⁷ (Feldzeichen) szerepelt. A dragonyosok eleinte lovasított gyalogosok, gyalog harcolnak és a lovat csak menetelésre használják. Az osztrák-magyar hadseregben fegyverzetre és szerszámzatra, valamint alkalmazásra nézve is teljesen megegyeztek a másik két lovas fegyvernemmel, a huszárokkal és ulánusokkal, akiktől csupán ruházat tekintetében különböztek.

Eskadron ‚lovasszásad‘. A harmincéves háború idején a fr. *escadron* ‚lovasszásad‘ átvétele.⁶⁸ Eredetileg négyszögben felállított csapatot jelentett, de ez az értelmezés idővel eltűnt. Általánosságban csapatot, ill. lovascsapatot jelentett.⁶⁹ Az osztrák-magyar hadseregben is a legkisebb lovassági harc-egységet képezte.⁷⁰

Garde ‚testőr, testőrség‘. 1700 körül a fr. *garde* ‚őrség‘ átvétele. Különböző alakban használták: *Guardi*, *Guardia*, vagy *Garde*.⁷¹ Más európai hadseregekben gárda-ezredek, sőt gárda-hadtestek is léteztek. Az osztrák-magyar hadseregben azonban ilyen csapatok nem voltak, hanem a *Garde* kizárólag testőri szolgálatot teljesített az uralkodó és udvar körül. Ilyenek voltak: *K. K. Erste Arcieren Leibgarde*, *k. ung. Leibgarde*, *k. k. Trabanten Leibgarde*, *k. ung. Trabanten Leibgarde* *k. u. k. Leibgarde Reitereskadron*, *k. u. k. Leibgarde Infanteriekompagnie*.⁷²

Husaren ‚huszárok‘. Pesty Frigyes⁷³ szerint a huszár szó már a 15. század elején fordul elő. A 16. század közepén mint könnyű lovasság már európaszerte ismeretes. Az első magyar huszárezredet 1688-ban gróf Czobor Ádám tá-

⁶⁶ Kluge—Götze, i. m.

⁶⁷ Stucke, i. m.

⁶⁸ Kluge—Götze, i. m.

⁶⁹ Stucke, i. m.

⁷⁰ Glückmann, i. m., 11. l.

⁷¹ Schultz, Hanns, Deutsches Fremdwörterbuch, Strassburg, 1915.

⁷² Glückmann, i. m. 273. l.

⁷³ Magyar Nyelvőr, 6 (1877), 24. l.; v. ö. még Okl. Sz.

bornok állította fel, mely mint cs. és kir. 9. számú huszár-
ezred még a világháború végén is fennállott. A közös had-
seregben összesen 16 huszárezred volt.⁷⁴

Infanterie ,gyalogság'. A német *Fussvolk*-ot a 16. század
kezdetétől fogva francia mintára *Infanterie*-nak nevezik.⁷⁵
Minden állam hadseregében az első főfegyvernem, mely ön-
álló harc viselésére képes. A monarchia hadseregében a szo-
rosan vett gyalogságon kívül a *Tiroler-Kaiserjäger-Regiment*
(császárvadászok), a *Feldjäger-Bataillone* (tábori-vadász-
zászlóalj) és a *Bosnisch-herzegominisches Feldjägerbatail-
lon* (bosznia-hercegovinai tábori vadászzászlóalj) is ide tar-
toztak.⁷⁶

Kavallerie ,lovasság'. A 16. század folyamán került a
német nyelvbe: az ol. *cavalleria*.⁷⁷ A második főfegyvernem,
a monarchia hadseregében huszárokra, dragonyosokra és
ulánusokra tagozódott. Utóbbiak fegyvere a múlt század
80-as éveikiig a lándzsa (Pike) is volt. A *Kavallerie* (*Cavalle-
rie*) szerepel mint *Schlachtenkavallerie* (nagyobb harcegy-
séget képező lovastestek), és mint *Aufklärungskavallerie*
(felderítő lovasság).⁷⁸ E feladatot minden gyaloghadosztály-
nál 2—3 lovasszázad teljesítette.

Kompanie ,század, gyalogszázad'. Mint katonai megje-
lölés 1600 körül lép fel és a harmincéves háború folyamán
válík általánossá. A fr. *compagnie* ,társaság' átvétele. (*Äldig
Fähnlein* volt a neve.)⁷⁹ A gyalogság és a műszaki csapatok
legkisebb közigazgatási egysége.⁸⁰

Korps ,hadtest'. A fr. *corps* ,test' átvétele 1600 körül.
Eleinte a „*Corps de Garde*“ összetételben szerepel, mely
mellett az ol. *Corpo* alakot is megtaláljuk. Ezt a 18. század-
ban kiszorítja a *Corps*.⁸¹ — Sok hadseregben *Armee-Korps*
néven szerepel, és 2—3 hadosztályból áll. Testületet is je-

⁷⁴ Teuber, i. m. I, 49 l.

⁷⁵ Kluge—Götze, i. m.

⁷⁶ Glückmann, i. m., 73. ll.

⁷⁷ Stucke, i. m.

⁷⁸ Glückmann, i. m., 314. ll.

⁷⁹ Stucke, i. m.

⁸⁰ Allg. Mil. Encykl.

⁸¹ Schultz, i. m.

löltek e szóval: *Generalstabskorps*, *Offizierskorps*, *Geniekorps*. Különleges feladattal volt megbízva a *Streifkorps*.⁸²

Pionier ,utász'. A fr. *pion* ,gyalogos' szóból s a 17. században lép a német nyelvbe.⁸³ A műszaki csapatok egyik faja. Feladata hidak és utak építése, továbbá áthajózások, robbantások végrehajtása. Minden gyalogezrednek volt egy utászosztaga (*Pionierabteilung*) és minden lovasezrednek egy utászszakasza (*Pionierzug*) műszaki feladatok végrehajtására.⁸⁴

Regiment ,ezred'. A lat. *regimentum*-ból (kormányzat) ered s a 16. század óta használatos, és pedig eleinte „vezetés“, „kormány“, „uralom“ értelemben. Ebből fejlődött a „csapat-est“ jelentése, mely a legnagyobb katonai közigazgatási egység.⁸⁵

Sappeur ,árkász'. A fr. *sapeur* ,Schanzgräber' átvétele, mely a 18. század első negyedében jut a német nyelvbe.⁸⁶ Feladata lövészárkok, fedezékek és általában földmunkálatok készítése. Az osztrák-magyar hadseregben az árkászok csak rövid ideig voltak önállóak, azután az utászszázlójba olvasztották be őket.

Soldat ,katona'. A 16. század folyamán kerül a német nyelvbe a fr. *soldat* ,katoná'-ból. Eredetileg az a katona, aki zsoldért (Sold) szolgál. Tágabb értelemben a hadsereg minden tagja, kivéve a katonai tisztviselőket (Militärbeamte).⁸⁷

Train ,vonat'. A fr. *train* ,vonat' átvétele és a 18. században lép a német nyelvbe.^{87a} A hadsereg szükségletének utánszállítását eszközli, kivéve a lőszert. A *Traintruppe* (vonatcsapat) fogatolta a hadsereg különböző élelmiszer-, egészségügyi-, stb. oszlopok és intézetek kocsijait, valamint az utászok hadihíd-anyagának járműveit.⁸⁸

Truppe ,csapat'. A fr. *troupe* ,csapat' átvétele; a 17. szá-

⁸² Allg. Mil. Enzykl.

⁸³ *Stucke*, i. m.

⁸⁴ *Glückmann*, i. m., 81., 100., 133. ll.

⁸⁵ *Stucke*, i. m.

⁸⁶ I. m.

⁸⁷ I. m.

^{87a} *Kluge—Götze*, i. m.

⁸⁸ *Glückmann*, i. m., 12., 219. ll.

zad folyamán kerül a német nyelvbe.^{88a} Az osztrák-magyar hadseregben „*Truppe*“ volt a harcoló csapat. A *Jägertruppe* mellett azonban épp nem harcos alakulatok neve: *Traintruppe*, *Sanitätstruppe*, *Technische Truppen*, *Verkehrstruppen*.⁸⁹

Ulanen ,ulánus, dzsidás‘. II. József korában jelenik meg, mint új lovas fegyvernem. A lengyel *Ulan*- (lándzsás lovas) ből származik.⁹⁰

b) Rendfokokozatok, szolgálati beosztások.

Adjutant ,segédtiszt‘. A sp. *ayudante* ,segéd‘ szó a harmincéves háború folyamán lép fel.⁹¹ Zászlóaljtól felfelé a parancsnok mellé beosztott tisztet jelentett. A legfelsőbb hadúr mellett voltak *Generaladjutanten* (főhadsegédek) és *Flügeladjutanten* (szárnysegédek), a hadtestparancsnokok mellett *Personaladjutanten* (személyes segédtisztek).⁹²

Auditor ,hadbíró‘. A latin szó ugyanolyan idős, mint maga a hadsereg. Általában a katonai bíróságok szakképzett személyeit jelölte.

Charge ,rendfokokozat‘. A fr. *charge* ,teher‘ 17. századi átvétele. A hadsereg első éveiben „*Chargirte*“ alakban is szerepel.⁹³

General ,tábornok‘. A 16. század végén került a német nyelvbe és a fr. *général* átvétele⁹⁴ (eleinte fő-, felső-, stb., majd sok-értelemben). A legmagasabb katonai rendfokokozatok gyűjtőneve (*Generalität*). Ezek a közös hadseregben a következők voltak: *Generalmajor* (vezérőrnagy), *Feldmarschall-leutnant* (altábornagy), *General der Infanterie*, *der Kavallerie*, *der Artillerie*, ill. *Feldzeugmeister* (gyalogsági, lovassági, tüzérségi tábornok, ill. táborszernagy) és *Feldmarschall* (tábornagy). A világháborúban a *Generaloberst* (vezérezredes) került hozzá.⁹⁵

^{88a} Kluge—Götze, i. m.

⁸⁹ Glückmann, i. m., 8., 9. ll.

⁹⁰ Teuber, i. m., I, 32. l.; Kluge—Götze, i. m.

⁹¹ Meyer, i. m.

⁹² Glückmann, i. m., 297. l.

⁹³ Kluge—Götze, i. m.

⁹⁴ Schultz, i. m.

⁹⁵ Schematismus, 1918.

Intendant ,hadbiztos'. A 18. század végén a fr. *intendant* ,intéző' átvétele. A katonai közigazgatás személyzetét hívták így, melynek feladata a csapatok és általában a hadsereg mindennemű anyagi ellátása (kivéve a fegyverzetet és a lőszert) volt.⁹⁶

Kadett ,hadapród'. A fr. *cadet* ,fiatalabb' bekerül a német nyelvbe, s kiszorítja a hadsereg régebbi *Fähnrich* és *Kornett* elnevezéseit. 1742 óta a tisztjelöltek neve.⁹⁷

Kanonier ,tüzér-közlegény'. A fr. *canon* ,ágyú', ill. *canonnier* szóból származik, mely a 16. század végén kerül a német nyelvbe.⁹⁸ A *Kanonier* szó maga csak 1700 körül lesz használatosabbá:⁹⁹ jelenti a tüzérközlegényt és általában a löveget kiszolgáló tüzért.

Kommandant ,parancsnok'. A harmincéves háború idején kerül a német nyelvbe és a fr. *commandant* ,parancsnok' melléknév átvétele. A legtöbb hadseregben *Kommandeur* a neve.¹⁰⁰

Korporal ,tizedes'. 1600 körül a fr. *caporal*-ból került a német nyelvbe;¹⁰¹ v. ö. ol. *caporale* < *capo*; *corporale* < *corpo*. A *caporal* a fr. hadseregben megfelelt kb. a mi tizedesünknek, ill. őrzetőnknek. A közös hadseregben a legalacsonyabb *Unteroffizierscharge* (altiszt) volt.¹⁰²

Leutnant ,hadnagy'. 1500 körül a fr. *lieutenant* ,helytartó' átvétele.¹⁰³ Eredetileg a százados helyettese, később a legalacsonyabb tiszti rendfokozat. A *Leutnant* és *Oberleutnant* (főhadnagy) együtt *Subalternoffiziere* (alantos tisztek) voltak.¹⁰⁴

c) Fegyverzet, lövegek, lövedékek.

Bajonett ,szurony', fr. *baïonette*. A 18. század folyamán honosodik meg a német nyelvben. Nevét a délfarancia *Ba-*

⁹⁶ *Schultz*, i. m.; *Glückmann*, i. m., 214. ll.

⁹⁷ *Kluge—Götze*, i. m.

⁹⁸ *Schultz*, i. m.

⁹⁹ *Meyer*, i. m.

¹⁰⁰ *Kluge—Götze*, i. m.

¹⁰¹ I. m.

¹⁰² *Stucke*, i. m.

¹⁰³ *Schultz*, i. m.

¹⁰⁴ *Meyer*, i. m.

yonne várostól veszi, ahol először gyártották, ill. feltalálták. — Lehet, hogy e város 1655. évi ostromával áll kapcsolatban, amikor első ízben használták.¹⁰⁵

Granate ,gránát'. 1600 körül az ol. *granata* ,gránátalma' átvétele, amely a harmincéves háború alatt honosodott meg.¹⁰⁶ Tüzérségi lövedék; robbanásnál magját és repeszdarabjait széjjelszórja.¹⁰⁷ A világháborúban a kézzel hajított gránát neve *Handgranate* (kézigránát) volt.

Haubitze ,tarack'. A huszita-harcok idején átvett cseh jövevényszó, mely eredetileg kőparittyát (*houfnice*) jelentett.¹⁰⁸ Lapos és meredek röppályára alkalmas löveg.

Kanone ,ágyú': l. a *Kanonier* szónál. A cső nagyobb hossza jellemzi, ellentétben a tarackkal és a mozsárral.¹⁰⁹

Karabiner ,karabély'. 1600 előtt a fr. *carabine* ,kurtály' szóból képezve.¹¹⁰ Rövidebb csövű puska, melyet a lovas-katona vállra csatolva viselt.¹¹¹

Kartätsche ,kartács'. A 17. század végén jelenik meg először; az ol. *cartoccio* átképzése.¹¹² Tüzérségi lövedék, mely ólomgolyókkal és kénnel töltött henger alakú bádogszelencéből állott.¹¹³

Lafette ,lövegtalp'. A harmincéves háború idején kerül a német nyelvbe s a fr. *l'affûte* ,ágyúlada, ágyútalp'-ból származik.¹¹⁴ Állvány, melyben az ágyúcső lövésnél és többnyire szállításnál is nyugszik. A könnyebb lövegtalpak kezekre vannak felszerelve. Hangtanilag érdekes: az *û* gyengül, a névelő áttapad és a két rövid hangzó között *t* ≥ *tt*.

Munition ,lőszer'. 1525-ben került a német nyelvbe a fr. *munition (de guerre)* ,háborús szükséglet' kifejezésből.¹¹⁵

Patrone ,töltény'. A fr. *patron* szó a 16. században ke-

¹⁰⁵ *Stucke*, i. m.

¹⁰⁶ *Schultz*, i. m.

¹⁰⁷ *Frobenius*, H., *Militär-Lexikon*, Berlin, 1901.

¹⁰⁸ *Schultz*, i. m.

¹⁰⁹ *Frobenius*, i. m.

¹¹⁰ *Schultz*, i. m.

¹¹¹ *Meyer*, i. m.

¹¹² *Schultz*, i. m.

¹¹³ *Frobenius*, i. m.

¹¹⁴ *Kluge—Götze*, i. m.

¹¹⁵ *Kluge—Götze*, i. m.

rült a német nyelvbe és eredetileg mintát, formát jelentett.¹¹⁶ Ezt a nevet azután a papír-, selyem- vagy fémhüvelyre vették át, melybe a puskaport töltötték. Kisebb ürméretű lövegeknél és kézfegyvereknél a lövedéket és puskaportöltetet egyesítették s a *Patrone* névvel jelölték.¹¹⁷ Gyakorlatozásnál a *Scharfe Patrone* (éles töltény) helyett ú. n. *Blinde Patrone*-t (vak töltényt) használtak.

Pallasch ,széles kard'. A 17. század folyamán kerül a német nyelvbe.¹¹⁸ V. ö. ófr. *palache*, ol. *palascio*, lengy. *pałasz*.

Säbel ,kard'. 16. századi átvétel a lengyel *szabla*, ill. orosz *sablja*-ból.¹¹⁹ Többé-kevésbé görbe kard, ellentétben az eddig a hadseregben használt *Schwert*-tel, mely egyenes volt.

Schrapnell ,srapel'. Nevét feltalálója, az angol *Shrapnell* ezredestől vette. Tüzérségi lövedék; fémhüvelyből áll, mely gyújtás folytán golyókat lő ki.¹²⁰

d) Belső szolgálat, kiképzés, ellátás.

Alarm ,riadó'. A fr. *alarme*, ill. az ol. *all'arme* ,fegyverhez' átvétele.¹²¹ 15/16. században különböző alakokban használatos: *Alarma*, *alerman*.¹²²

Defilierung ,díszmenet'. 1700 körül mint katonai szak kifejezés a fr. *défiler* ,elvonulni' igéből. Jelenti a csapatok elvonulását az előljáró előtt különös ünnepélyes alkalmakkor, valamint nagyobb gyakorlatok befejezése után.¹²³

Exerzieren ,gyakorolni'. Már Wallenstein korában használatos volt.¹²⁴ A latin *exercere*, ill. a fr. *exercer* igéből származik.

Garnison ,helyőrség'. Megszálló-had, ill. védőrség érte-

¹¹⁶ Grimm, Jacob und Wilhelm, Deutsches Wörterbuch, Leipzig, 1889.

¹¹⁷ Meyer, i. m.

¹¹⁸ Schultz, i. m.

¹¹⁹ I. m.

¹²⁰ Frobenius, i. m.; Meyer, i. m.

¹²¹ Stucke, i. m.

¹²² Schultz, i. m.

¹²³ Meyer, i. m.; Kluge—Götzte, i. m.

¹²⁴ Meyer, i. m.

lemben 1600 körül a fr. *garnison* „védőrség“ átvétele.¹²⁵ *Garnison* alatt nemcsak valamely városban elhelyezett csapatok összességét értették, hanem magát a várost is. (Truppenstandort¹²⁶ = állomáshely).

Kaserne „laktanya“. 1700 körül a fr. *caserne* „fegyveresek háza“ átvétele; ekkor ugyanis francia mintára a katonaság számára külön épületeket kezdtek emelni.¹²⁷

Menage „étkezés“. A 18. században a fr. *ménage* „háztartás“ szó.¹²⁸ A fejenként előirányzott napi étkezési pénzti közös étkezésre használták fel. A tisztek hasonlóan bizonyos összeg befizetése ellenében az ú. n. *Offiziersmenage*-ban (tishti étkezde) nyertek ellátást.

Parade „díszfelvonulás“. A 17. század elején mint katonai, ill. lovas szakkifejezés jelenik meg a fr. *parade*-ből,¹²⁹ „fény, pompa“. Ez a csapatok felvonulása ünnepélyes alkalmakkor a legjobb öltözékben (Paradeuniform); a felvonulás után rendszerint díszmenet következett. Ilyen alkalmak voltak különösen: a legfelsőbb hadúr születésnapja, az úrnapi és feltámadási körmenet, nagyobb hadgyakorlatok befejezése. Régebben a *Parade* szót különböző összetételekben is használták, pl. *Wachtparade* (díszőrség), *Kirchenparade* (katonai, különösen tábori mise), *Trauerparade* (katonai temetéseknel).¹³⁰

Rapport „kihallgatás“. A fr. *rapport* „jelentés“ átvétele. Ez eredetileg minden szóbeli vagy írásbeli jelentés megjelölésére szolgált.¹³¹ Később a parancsnoknak arra a ténykedésére, amikor alárendeltjeinek jelentéseit, kérelmeit, panaszait fogadta, fenytéseket rendelt el és egyéb szolgálati utasításokat adott. Minden alosztálynál a napos tizedes reggelenként, csapatok kivonulásánál a segédtsit leadta az ú. n. *Frührapport*-ot.

¹²⁵ *Schultz*, i. m.

¹²⁶ *Kluge—Götze*, i. m.

¹²⁷ *Schultz*, i. m.

¹²⁸ *Schultz*, i. m.; *Kluge—Götze*, i. m.

¹²⁹ I. m.; i. m.

¹³⁰ *Meyer*, i. m.

¹³¹ I. m.

Reglement ‚szabályzat‘. A fr. *règlement* ‚szabályozás‘ átvétele,¹³² régebbi alakja *Regulament*. Szolgálati előírásokat hívtak így, melyek a katonák kiképzését, a belső, valamint a harctéri szolgálatot szabályozták. Ilyen volt a *Dienst-* és az *Exerzierreglement*. A többi szolgálati ágakra vonatkozó előírások neve *Vorschrift*, ill. *Bestimmungen* volt: *Verpflegsvorschrift*, *Vorschrift für die Verfassung der Qualifikationslisten*, *Organische Bestimmungen*, stb.

Retraite ‚takarodó‘. A fr. *retraite* ‚visszatérés‘-ből, eredetileg mint harcászati kifejezés visszavonulást jelentett.¹³³ Később azt a dob-, ill. kürjelet, mellyel a katonáknak a lak-tanyába való visszatérés időpontját jelezték. Régebbi neve *Zapfenstreich* volt. (L. 72. l.)

Salutieren ‚tisztelegni‘. A fr. *salutation* ‚üdvözlés‘ szóból képezve. Már a harmincéves háborúban használták.¹³⁴ Később az *Ehrenbezeugung* kifejezés lépett a helyébe, de megmaradt a „*Salutiert!*“ vezényszóban, valamint összetételekben: pl. *Salutschüssen*.

e) Háború, harctéri szolgálat, erődítések.

Attacke ‚lovasroham‘. A fr. *attaque* ‚támadás‘ szó a harmincéves háború idején került a német nyelvbe.¹³⁵ Eredetileg általában véve támadást, az ellenség megközelítését jelentette a szálfegyverrel vívandó kézitusza (közelharc) céljából. Később már csak a lovasrohamot jelölték e szóval.

Bagage ‚poggyász‘. A fr. *bagage* ‚úti felszerelés‘ a 17. század elején átvett szó.¹³⁶ Főleg *Bagage-Train* ‚málhásvonat‘ összetételben használták.

Defensive ‚védelem‘. A 17. század folyamán a fr. *défensive* átvétele.¹³⁷ Az *Offensive*-vel ellentétben a harcnak az a neve, mely előre előkészített állásban bevárja az ellenség támadását.

¹³² Meyer, i. m.

¹³³ I. m.

¹³⁴ I. m.

¹³⁵ Kluge—Götze, i. m.

¹³⁶ I. m.

¹³⁷ Meyer, i. m.

Detachement ,különítmény'. A fr. *détachement* ,megválás, elkülönülés' átvétele.¹³⁸ Kisebb-nagyobb csapatok összehasonlását jelentette. Így voltak *Aufklärungs-, Flanken-, Nachrichten-, Verfolgungs-Detachements*, aszerint, hogy felderítésre, oldalbiztosításra, hírszerzésre vagy üldözésre küldték ki őket.

Etappe ,hadtápkörlet'. A fr. *étape* ,gyűjtő-, pihenőhely' átvétele. A 17. század végén jelenik meg először.¹³⁹ Eredetileg a pihenő helyét jelentette menetek közben. Majd azt a pontosan megjelölt és elhatárolt körletet jelenti a harcoló csapat hátában, mely ezt a hátsó országrészekkel összeköti. Feladata a hadsereg összes szükségleteinek utánszállítása, továbbá betegek, sebesültek, hadifoglyok, hadizsákmány és használatlaná vált anyag elszállítása a hátsó országrészekbe; továbbá a vasútak, utak, hidak, távirdavonalak stb. biztosítása és az ellenséges megszállott terület közigazgatása.¹⁴⁰

Gros ,zöm'. A fr. *gros* ,fő-, vastag-rész' átvétele.¹⁴¹ Valamely hadsereg, vagy nagyobb csapatkötélék főcsapata, zöme. Ide nem sorolták az elő-, oldal- és utóvédet, valamint a harcban és a menetek alatt kikülönített részeket.

Marsch ,menet'. A harmincéves háború idején a fr. *marche* ,menet, indulás' szóból.¹⁴² Csapatok rendezett helyváltoztatása bizonyos előre meghatározott cél felé. A helyzet szerint van *Gefechts-* és *Reisemarsch* (ütközet-, utazómenet), *Tages-* és *Nachtmarsch* (nappali, éjjeli menet), *Gewalt-*, ill. *Eilmarsch* (erőltetett menet). Harcászatilag és hadászatilag: *Flanken-*, *Vor-* és *Rückmarsch*. Egyideig *Marsch*-nak nevezték a *Trommelwirbel*-t is (dobpergés).¹⁴³

Parlamentär ,hadi követ'. A 18. és 19. században a fr. *parlementaire* ,közbenjáró' szóból.¹⁴⁴ Az egyik harcoló félnek különleges megbízásokkal az ellenséghez küldött megbízottja. Ez rendszerint egy tiszt, kit fehér zászlót vivő altiszt és egy trombitás kísért. Bekötött szemekkel szokták az

¹³⁸ I. m.

¹³⁹ *Schultz*, i. m.; *Kluge—Götze*, i. m.

¹⁴⁰ *Glückmann*, i. m.; 324. ll.

¹⁴¹ *Meyer*, i. m.

¹⁴² *Kluge—Götze*, i. m.

¹⁴³ *Meyer*, i. m.

¹⁴⁴ *Schultz*, i. m.

ellenséges vonalakon át annak legmagasabb parancsnokához vezetni.

Vedette ‚kettős őr, őrszem‘. A fr. *vedette* ‚lovass őr‘ átvétele.¹⁴⁵ A pihenő zöm biztosítására kikülönített csapat legjobban előretölt része. Ez rendszerint 2—3 lovasból állott.¹⁴⁶

A várak, erődítések és a várharc szakkifejezései majdnem kivétel nélkül francia eredetűek. Ez arra vezethető vissza, hogy a franciák voltak a várépítés nagy mesterei. E kifejezések legtöbbje nem fordítható le magyarra, hozszadalmas magyarázatuk nem képezheti e munka feladatát. Csak néhányat kívánunk szemléltetésül felsorolni: *Bastion*, *Blockieren*, *Bombardement*, *Citadelle*, *Demolieren*, *Fort*, *Glacis*, *Kasematte*, *Kontreescarpe*, *Kordon*, *Lünette*, *Retranchement*, stb.

f) *Ruházat, egyenruha, szerszámzat.*

Attila ‚attila‘. Mint a magyar huszár jellegzetes ruhadarabját már 1766-ban említik; helyébe azonban csakhamar a *Dolman* lép és csak 1851-ben rendszeresítik ismét az *Attila*-t (*Attila mit und ohne Pelz*, ill *Sommer- und Winterattila*).¹⁴⁷

Czako ‚csákó‘. A közös hadsereg első huszárezredeinek fővege a *Kalpak* volt; helyébe 1767-ben a *Czachelhaube* és 1792-ben a *Czako* lép. A magyar gyalogezredek 1806-tól kezdve viselték a *Helm* (sisak) helyett.¹⁴⁸ Lengyelesen *cz*-vel írták s különben is következetesen kerülték a magyar írásmódot.

Czapka (csapka). Az ulánusok prémes fővege, lapos, négyszögletes tetővel. Eredetileg színes posztóból, később lakkozott bőrből készült.¹⁴⁹

Czismen ‚csizma‘. Mint eredeti magyaros lábbeli a huszárokkal együtt került a hadseregbe. Magyaros kivágású, felső széle fonattal beszegve, rövidebbszárú mint a *Stiefel*.¹⁵⁰

¹⁴⁵ *Sachs—Vilatte*, Encyclopädisches Wb. der frz. und d. Spr., Berlin—Schönberg, 1906.

¹⁴⁶ Meyer, i. m.

¹⁴⁷ *Teuber*, i. m.; I, 41, II, 528. l.

¹⁴⁸ I. m. I, 109, 251, 253, 500, 502, 555, 426; II, 528; 795. l.

¹⁴⁹ I. m. I, 259, 305, 435, II, 535, 796, l.

¹⁵⁰ I. m. I, 42, 254, 450, II, 529. l.

Dolman ‚dolmány‘. 1688-ban az első huszárok az *Attila* felett szőrmével bélelt és prémmel díszített *Dolman*-t viseltek. Később ez lett a tulajdonképpeni kabát, amely felett a *Pelz*-et viselték. Helyébe 1851-ben ismét az *Attila* lép. Nevét a török janicsárok piros posztókabátjától (*dolaman*) vette.¹⁵¹

Egalisierung (a kabát színétől eltérő gallér- és kabátujjfelhajtás). 1700 körül a fr. *égal* ‚egyenlő, egyforma‘ továbbképzése.¹⁵² Minden fegyver- és csapatnem a *Waffenrock*, ill. *Ulanka* és a *Bluse* (zubzony) gallérján és ujjain bizonyos színű hajtókát viselt. A dragonyosoknál és a gyalogságnál az egyes ezredek is más-más színnel voltak megkülönböztetve.

Gamaschen ‚kamásli‘. A fr. *gamaches*-ből; ez a tripolisi *Gamades*-ből származó bőrből készült lovas-csizmáktól vette nevét.¹⁵³ 1615-ben még *Gammachen*-nek írták. A közös hadseregben a gyalogság gombokkal ellátott felső-harisnyáit jelölték régebben e szóval.

Gattien ‚alsó nadrág‘. A katona fehéreneműdarabja a közismert magyar szó után.

Kalpak ‚kalpag‘. A huszárok eredeti fővege. A *Czako* rendszeresítése után már csak a magyar tábornoki díszruhához tartozó főveg neve.¹⁵⁴

Krawatten ‚nyakkravaló‘. A 17. században válik használatossá a horvát katonák (*Kroaten*, *Kravaten*) után, kiknek viseletéhez tartozott az ilyen szabású nyakkendő.¹⁵⁵

Mente. Közhasználatú megjelölése a szőrmével bélelt felső ruhadarabnak. Hivatalos neve: „*Pelzattila*“ volt 1851-től kezdve (addig „*Pelz*“).¹⁵⁶

Montur ‚ruházat‘. A fr. *montage* ‚felszerelés, berendezés‘ latinosa alakja. Ez a kifejezés a katonáknak egyenruhával való ellátása idején lép fel.¹⁵⁷ *Montur* alatt az összes ruha-

¹⁵¹ I. m. I. 42, 109, 235, 234, 300, 305, 425, 429. l.

¹⁵² *Schultz*, i. m.

¹⁵³ I. m.

¹⁵⁴ *Teuber*, i. m.; I, 42, 232. l.

¹⁵⁵ *Schultz*, i. m.

¹⁵⁶ *Teuber*, i. m., II. 528. l.

¹⁵⁷ *Meyer*, i. m.,

darabokat értették, a többi felszerelés neve *Rüstung*, ill. *Armatur* volt.

Paroli ‚hajtóka‘. A fr. *paroli* 1653 körül kerül a német katonanyelvbe. Nevét a *Pharao*-kártyajátéknál szokásos kártyasarak behajtásától vette (*pa'roli*), ami azt jelentette, hogy valaki az egész tétért játszik.¹⁵⁸

Portepee ‚kardbojt‘. A fr. *portépée* ‚kardszíj‘ átvétele s a 18. században lép fel.¹⁵⁹ Az arany kardbojt az osztrák-magyar hadseregben a tiszti-rang szimbóluma volt, hasonlóan, mint a német seregben az „*Epauletten*“ (vállpánt, válldíszítés). Az altisztek kardbojtja sárga pamutból készült, a lovas közkatona kardján pedig *Handriemen* volt. Mindkettőt a lovas katona rohamnál csuklója köré fonta, hogy a kard a kézitusában ki ne essék a kezéből.

Schabracke ‚sótár‘. 1669 körül a török *čaprak* ‚nyereg-takaró‘ szóból.¹⁶⁰ Eredetileg bőrből készült és a nyeret fedte, később posztóból készült s díszes formában mint nyereg-alátét (izzasztó) szerepelt. Az utolsó évtizedekben helyette a fehér pokrócot rendszeresítették.

Ulanka ‚ulánka‘. Az ulánusok lengyel szabású kabátja (török szó lengyel szóvéggel).^{160a} A *Pelzulanka*-t szőrmével bélelték és ugyanazt a célt szolgálta mint a huszárok mentéje.¹⁶¹

g) Lelkipásztorkodás, betegápolás.

Bandagenträger ‚kötszervivő‘. A 18. század folyamán a fr. *bandage* ‚kötés‘ szóból.¹⁶² Minden csapatnál e célra néhány katonát képeztek ki, akik meneteknél a csapat végén meneteltek.

Blessiertenträger ‚sebesültvivők‘. A fr. *blessier* ‚megsebesíteni‘ továbbképzése; a 18. század folyamán lép fel.¹⁶³ Sebesültek első segélynyújtása és hátraszállítása volt a fel-

¹⁵⁸ *Sachs—Vilatte*, i. m.; *Schultz* i., m.

¹⁵⁹ *Schultz*, i. m.

¹⁶⁰ *Schultz*, i. m.

^{160a} *Kluge—Götze*, i. m.

¹⁶¹ *Teuber*, i. m., II, 535. l.

¹⁶² *Schultz*, i. m.

¹⁶³ *I. m.*

adatuk. Előbbiekkel együtt a katonáorvosok személyzetét képezték.

Feldchirurg ,tábori sebész'. A 17. században lép fel a „*Feldscher*“ mellett, kit eredetileg „*Feldscherer*“-nek neveztek (t. i. hajvágást is végzett).¹⁶⁴

Feldmedici ,tábori-, katonáorvos'. A 17. század végén kezdik használni a katonáorvosok megjelölésére.¹⁶⁵

Feldkurat ,tábori lelkész századosi rangban'. Az újlat. „*Kurat*“- (lelkész)ból.¹⁶⁶

Feldsuperior ,tábori esperes törzstiszti rendfokozatban'. A lat. *superior* ,főnök' szóból.¹⁶⁷

Feldvikar, **Apostolischer Feldvikar** ,tábori püspök, tábornoki rangban'. A lat. *vicarius* ,helytartó, helyettes' szóból.¹⁶⁸

5. *A katonanyelv — népetimológia a katonanyelvben.*

A hadseregnyelv és a katonai szakfogalmak megnevezése mellett a harmincéves háború korszaka egy különleges titkos nyelvet is kifejlesztett, a katonanyelvet. Ez nemcsak minden katonai vonatkozású tárgyra, hanem a mindennapi élet fogalmaira is különleges elnevezéseket alkotott. Ezt a „*Feldsprache*“-t (tábori nyelvet) erősen „*rotwelsch*“¹⁶⁹ vonások jellemzik, mivel a Landsknecht-ek és a csavargók között vajmi kevés különbség volt.

Ebből a homályfedte tábori nyelvből azonban nagyon kevés került a későbbi századok katonanyelvébe. Ez inkább az általános hadkötelezettség korszakának egészen új alkotása. Képekben igen gazdag, gyakran humorosan festett sokféleségével az általános érintkezési nyelven s részben

¹⁶⁴ I. m.

¹⁶⁵ I. m.

¹⁶⁶ *Meyer*, i. m.

¹⁶⁷ I. m.

¹⁶⁸ I. m.

¹⁶⁹ *Rotwelsch* (*Rot* ,koldús' + *welsch* ,idegen') vagy tolvajnyelv, a csavargók és zsványok titkos nyelve, mely lényeges vonásaiban a 16. és 17. század bizonytalan háborús idejéből származik. A tábornyelv sokat vett át belőle.

a tájszólások szókincsén alapszik. Egyes a tábornyelvből származó szólásmódok azonban átkerültek az általános érintkezési nyelvbe: *Terfengeld geben, aufs Korn nehmen, abgebrannt sein*, stb.

a) *A németajkúak etimológizálása.*

A németajkúak szókincese nemcsak tájak szerint tagozódik, hanem műveltség, társadalmi állás és hivatás szerint is. Az egyes hivatások és társadalmi állások különleges nyelvet fejlesztenek ki, amennyiben eltérő és addig ismeretlen fogalomkörökre önálló megjelöléseket alkalmaznak. Sőt minden társadalmi réteg közismert dolgokra is önálló kifejezéseket alkot. Ugyanezt tapasztalhatjuk a katonanyelvnél is. A népetimológia jelenségei itt is mutatkoznak.

Igen sok példáját látjuk a képleges beszédnek (*Bildersprache*), amely újonnan feltűnő tárgyakat és fogalmakat jelöl. Két fogalomkör közötti szembetűnő hasonlatosság közvetíti itt az átmenetet. Kifejezésre jut a metonimizálásra való hajlamosság is, amennyiben sokszor egy-egy szó szokásos jelentése tér-, idő-, vagy okbeli összefüggés folytán olyan fogalomra terjed át, mely vele társuló viszonyban van. Két etimológiailag nem rokon szónak a hangkép megváltozása folytán létrejött összekapcsolását, továbbá a latin szavak és szóvégek utánzását is megtaláljuk, stb.

A katonanyelv szókészletének terjedelme a diáknyelv változatosságára emlékeztet, mellyel tréfa és a szókitermelés őserije tekintetében vetekszik. Csodálatos biztonsággal ismeri fel személyeken, tárgyakon, állapotokban, eseményekben a katonai felfogás szempontjából lényegest és alkotja meg a megfelelő — érzéki vagy elvont — kifejezést.

Amilyen jellemző egyrészt a katonanyelv eredetisége és képletesége, épp oly szembetűnő másrészt a humorisztikus és satirikus tartalma, mely nagyon sok katonai szóképzésben, szólásmódban és különleges szó értelmében rejlik. A satirában különösen a *Zöglingswitz* (a katonai iskolák növendékeinek humora) jár elől, s főképpen az jellemzi, hogy a gúnyőzés nemcsak más személyekre (előljárók, polgári egyének, parasztok, leányok, öreg asszonyok) irányul, ha-

nem a katona — akár közlegény, akár tiszt — önmagával szemben sem ismer kíméletet.

A katonanyelvben is ki lehet mutatni a soknyelvű monarchia nem-német néptömegeinek befolyását. Nagyon sok katonai kifejezés a polgári életbe is átszivárgott és harcias jellegétől megfosztva a szállóigék közé került. Szélesebb körökben különösen a táboripostai levelek és harctéri élmények elmesélése folytán terjedtek el, amikor rég ismert kifejezések mellett a világháború új szóalkotásai is megjelentek.

Sok hetyke, merész és kissé vad alkotás van közöttük, de valamennyi fején találja a szeget. A nyelvkutatás speciális ágára, a katonanyelvre vonatkozó ismeretek egyformán a történelem, a lexikográfia és a néprajz körébe tartoznak.

A „Sudetendeutsche Zeitschrift“-től eltekintve eddig csak németországi és svájci szakmúvek foglalkoztak vele. Mindannyi hangoztatja, hogy a katonanyelv szóanyagának gyűjtését nem szabad sokáig elhalasztani! Ezekhez a művekhez is csak hosszas utánjárással lehet jutni, tartalmuk pedig csupán mellékesen érinti az osztrák-magyar viszonyokat. E fejezet anyaga legnagyobbbrészt főleg idősebb tisztek szóbeli közlésein alapszik.

A tárgy természetében rejlik, hogy ez a gyűjtés nem lehet teljes s egészen eredeti, de mégis közöljük, nehogy feledésbe menjen a Magyarországon is állomásozó közös hadsereg bizalmas, kaszárnyai nyelve (a világháborúból származó kifejezéseket *-gal jelöljük):

Absägen: valakinek további pályafutását elvágni.

Adelige Hundsmarke: az ú. n. Marianer-Kreuz, amelyet csak nemeseknek adományoztak egy bizonyos összeg lefizetése ellenében.

Adjutanten-Travers: a lónak *Travers*-a (oldalzás) tréfás alkalmazása: midőn valaki előljáróját kísérve, néhány lépést oldalt és hátra visszamaradt.

Administrativer Generalstab: hadbiztosság.

Aff: a háti bőrönd.

Alter, der Alte: az alosztályparancsnok bizalmas neve.

Alter Diener: a harmadéves katona (a magyar baka szerint: *vén csont*).

Amtsschimmel in Uniform: *Amtsschimmel* általában „bürokratizmus”, az egyenruhás „Amtsschimmel” a nehézkes és hosszadalmas katonai ügymenetet jelölte.

Angstbutte (kb. félemeletes puttony, csöbör) volt a díszföveg, különösen a csákó neve.

Angströhre: szintén a csákó, cső-formájánál fogva s mert sokszor oly alkalommal kellett viselni, amikor indokolt volt a „félelem”.

Angsttasche: az ú. n. Gyulay-táska térképek és iratok megőrzésére, Edelsheim-Gyulay táborszernagy alkotása. Szemlék, gyakorlatok is bőven nyújtottak alkalmat „drukkolás”-ra, ezért: Angst-Tasche.

Anpfeifen: durva rendreutasítás, ráförmedés.

Anschnauzen: ugyanaz.

Armeefarbenkastel volt a hadsereg neve a sokszínű galér miatt.

Armeesöhne: a gyakori áthelyezéseknek kitett tisztek fiai.

Armee, zur grossen Armee einrücken: öreg katona halálesete.

* **Alles ohne Kopf:** az Armeoberkommando rövidített nevének (A. O. K.) szarkasztikus magyarázata.

* **Armes Oberkommando:** l. előbbi.

Artillerie der Geistlichkeit: II. József után a templomi harangok elnevezése.¹⁷⁰

Ausfassen (tulajdonképpen „felvételezés”): tréfás értelembe kifogásban, dorgálásban való részesülés.

Ausfressen: l. előbbi.

* **Ausgegraben werden:** nyugdíjas tiszteket, különösen a háborúban „kiástak”, újból alkalmaztak.

Ausmusterung: a katonai iskolák növendékeinek felavatása, tehát *Musterung* „kiválogatás”.

Ausspeisen: a katonai növendékek vásár- vagy ünnepnapi étkezése rokonoknál, ismerősöknél.

Badeurlaub: a szobafogság palástolása.

¹⁷⁰ *Krebs*, Gotthold, *Militärische Sprichwörter und Kunstausrücke*, Wien, 1892, 9. l.

Bakeser: a ‚baka‘ elferdítése, a népies *Chineser*, *Japaneser* analógiájára.

Banda ‚katonabanda, zenekar‘.¹⁷¹

Bärentatzen: a magyar gyalogezredek kabátujján levő, *medvekarmokra* emlékeztető díszítés, mely egy függőleges paszományból és hat vízszintes haránt-sávból állott.¹⁷²

Batterie der Toten: ezen néven ismerték a volt nagy-szebeni 8. tábori-tűzérezred (később 12. hadtest-tűzérezred) 7. ütegét. Ez az üteg 1866. évi július 3.-án hősiességével Chlum mellett megmentette a III. hadtestet. Az egész ütegből csak egy hadnagy és egy szakaszvezető maradt életben.

Berittene Kriegsmarine: mindennemű kombinált alakulat tréfás elnevezése.

Bimser: ‚tüzérek‘, a „pinselartig“ (ecsetalakú) forgók miatt; ezeket az egykori „Bombardierkorps“ (pattantyúsok) a Corsé-kalapjaikon viselték.

Bildungswasser: a katonai iskolák teája, mely nem volt egészen „tea“.

Blaué Bohnen: acélkék színük után a puskagolyók neve.

Blauen Bogen erhalten: nyugdíjazás, amennyiben régebbi időkben az erről szóló értesítést kék papírra írták.

Blechkragen: a törzstisztek neve, arany, ill. ezüst galérjuk miatt.

Bleistift, mit gutem Bleistift vorangehen: szójáték; *Beispiel* helyett *Bleistift*.

Bratspiess: a katonai tisztviselők egyenes, *nyárs*-ra emlékeztető kardja.

* **Brotlaibelschuss:** egyes öncsonkítók a világháborúban kenyércipón (*Brotlaibel*) keresztül bocsátották a golyót, hogy az öncsonkítás tényét (kormos, olajos sebszélek) ne lehessen megállapítani.

Brotlaibelschütze: előbbi mellett még a világháború előtt az élmezőnyi katonák (pékek) neve.

¹⁷¹ V. ö. *Waag*, Albert, *Bedeutungswandel unseres Wortschatzes*, Lahr, i. B., 1915³, 86. l. (a fr. bande-ből, mely ógerm. szó *Fahne* ‚zászló‘ helyett).

¹⁷² *Teuber*, i. m., II, 491. l.

Brummen: fogdában szórakozni.

Bumser: a tüzér, főleg a vártüzér bajtársias neve, az ágyúszó — (*Bum*)ból a *Chineser* analógiájára.

Bunter Rock: a hadsereg maga, ill. az egyenruha neve, az utóbbi sokszínűségét jelezve.

Bürgermeister: az egyes évfolyamokban a leggyengébb tanuló.

Bürste: a tisztiszolga beceneve.

Deckel, Pfeifendeckel ,pipakupak': tisztiszolga neve.

Defilirium tremens: szójáték a delirium tremens analógiájára, azaz reszkető félelem bemondott szemlék előtt.

* **Digo:** az olasz katona neve, mivel fogságba jutása után e szót hebegte folyton, ezáltal azt akarta jelezni, hogy mindent „megmond“ saját csapatáról, a jobb bánásmód reményében.

* **Dicke Berta:** nagy ürméretű löveg, először a 42-es mocsár elnevezése Krupp ágyúkirály felesége után.

Doktor bestialis: a katonarvosok beceneve.

Dragoner, als Dragoner abmarschieren: onnan származik, hogy egy dragonyos, aki tíz évig volt egy és ugyanazon állomáshelyen, szállásadónőjének, egy fiatal özvegynek szerelmét készült bevallani. Ebben ezrede váratlan állomáshelyváltoztatása megakadályozta. Aki hasonló helyzetbe jut, az „mint a dragonyos vonul el“.¹⁷³

Dreckstampfer, a magyar katona szerint *pocsolyakerülő*, gyalogos katona.

Dreckschleuder: túl bősavú ember, ill. annak szája.

Drillen, Drillmeister: oktatni, oktató, kiképző. Régebben „trillen“ = *zusammendrehen, herumdrehen*, a fegyvercső belsejében levő huzalok (*Drall = Windung der Züge*) után. A katonanyelvben a 17. század eleje óta található, mikor a gyakorlási módszer még nagyon nehézkes volt.¹⁷⁴

* **Drücken, sich drücken, Drückeberger:** frontszolgálatot lehetőleg kikerülni, mögöttes országrészben szolgálatot teljesíteni.

Still, dumm und gefässig: tréfásan a hadapródok tu-

¹⁷³ *Krebs*, i. m. 27. l.

¹⁷⁴ I. m., 27. l.

lajdonságai. Mindíg oktatásban részesültek, a korai felkelés miatt mindig álmok és — nagyevők voltak.

Eierspeis: a katonai növendékek, ill. őrmesterek gal-lérján levő sárga, a rántotta színére emlékeztető, ú. n. stráfok.

Erzengelprüfung: vezérkari törzstiszti vizsga, melynek anyaga a katonai tudás quasi maximumát jelentette. Aki ezen keresztül esett, már *arkangyal* számba ment.

* **Etappensäure:** a csapatig már csak vízzel alaposan felhígított s megsavanyodott bor került, azaz majdnem *ecet*.

* **Etappenschwein:** e megvető jelzővel illette a harc-téren küzdő katona a hadtápkörletben (Etappe) s a mögöt-tes országrészekben szolgálatot teljesítő bajtársát.

Ewige Regimenter: ezredek, melyek tulajdonosaik ne-vét örök időkre viselték.

Exerzierplatz volt a tar, kopasz fej neve.

* **Fahrküchennachricht:** nyugtalanságot keltő, ellen-őrízhetetlen hír, mely azonban igen sok esetben valóságnak bizonyult. A csapat előbb tudta meg, mintsem a megfelelő parancs elérte volna.

Federvieh: irnok, iroda-ember.

Federnfuchser („tollfosztó“): hadbiztosok, irodaszemély-zet, kezelőtisztek, stb.

Feldherrnhügel: a gyakorlótér pontja, ahol a gyakor-latvezetőség és törzse elhelyezkedett.

Festungsschwamm „vártapló“: nagy testbőség (pocak), azonkívül szellemi egyoldalúság, mint az elszigetelt, magá-nyos, néha hosszúévi várszolgálat következménye.

Fettbande: a raktárak lábbeli- és szerszámzatanyagá-nak bezsírozására kirendelt katonák neve.

Fetzen „rongy“: a sokszor nem nagy közkedveltségnek örvendő ellenőrző őrmester gúnyneve.

Fisolen: különösen a katonai alreáliskolák növendékei testi nagyságuk miatt, de a „leegyszerűsített“ étlap (bab) miatt is.

Fisolenhäuser: a katonai réaliskolák (l. előbbi.)

Fisolenbuben: l. előbbi.

Flack: indolens, lusta, lassú járású és gondolkodású, semmivel sem törődő katona.

Flaschengrüne: a vezérkariak neve, mivel kabátjuk színe a zöldes, hosszúnyakú palackokra emlékeztetett.

Flegelwiese: a gyakorlótér, ahol néha bizony *gorombaságok* is elhangzottak (man murde „beflegelt“).

Flohkiste: ágyak, hálólhelyek neve.

Friedhofsdeserteur: rossz színben levő, beteges öreg ember, kibe csak hálni jár a lélek, s helye már a temetőben volna.

Fuchsloch: mélyre ásott, biztos fedezék.

Fussfanterist: a gyalogos katona az *Infanterist* analógiájára.

Fussfantrak: előbbi és az *Infanterist* szó elferdítése.

Fusstarock: tagozott menetelés a lábak magasra emelése mellett, ami a tarokk-kártya kijátszására emlékeztet.

* **Frontschwein:** az első vonalban küzdő katona önmagát tisztelte meg e névvel.

Galgenschieber: a hadbírák, akik sokszor börtönbe juttatták a katonát.

Gamaschendienst: belső, a részletekig terjedő, elnézést nem tűrő és ismerő szolgálat. Ez különösen azokban az időkben dívott, mikor még „kamásnit“ viseltek a katonák és külsőségekre nagy súlyt helyeztek.

Gamaschenknopf: beceneve azon előljárónak, aki a fenti értelemben követelte a szolgálatot.

Generalszügel „tábornoki kantárszár“: gyenge lovasok kapaszkodása a nyeregbe.

Glänzendes Elend: a tisztikar anyagi helyzete.

* **Grabenschwein** l. *Frontschwein*.

Grenadiermarsch: tésztából, burgonyából és darából készült katona-étel, az ilyenű dobjel után.

* **Gullaschkanone:** a mozgókonyha neve, melyet azonban a harctéri katona egybehangzó vélemények szerint sohasem használt.

* **Gullaschhengst:** a mozgókonyha szakácsa.

Halbnackt daher kommen: ha valaki hiányosan, szabálytalanul öltözve jelent meg.

Haradauer, dem Haradauer einen Brief schreiben: szó-

lásmód, ha valaki bizonyos ürügy alatt elhagyta bajtársi körét, hogy lepihenjen.¹⁷⁵

Hauptlinge: a századosok, századparancsnokok.

Heilige Barbara! Hilf!: tüzéreknél gyakori felkiáltás, ha valaki holmi badarságot mondott vagy hibát követett el.

* **Heldenkeller:** biztos fedezék, különösen magasabb parancsnokságnál.

* **Herüberspucken, hinüberspucken:** ide- vagy oda-tüzelni.

* **Herüberfetzen, hinüberfetzen:** l. előbbit.

* **Herüberpfeffern, hinüberpfeffern:** l. előbbit.

Himmelfahrtskondukteur: katonalelkész.

* **Hurrah-Bestie:** rohamozó, elsővonalbeli katona. A rohamnál *Hurrah*-t kiáltottak, mely a szláv *huraj*-ból, ill. az arab *heuri*-ből (a paradicsomba!) származik. Ugy vélték, hogy a halott harcos közvetlenül a mennyországba kerül.¹⁷⁶

Infantrak: Infanterist szó elferdítése; gyalogos katonát jelent.

Innerer Feind jelzővel illették az előljárókat.

Intelligenzprüfung volt az egyévi önkéntesi jog elnyerésére képesítő vizsga neve. Olyanok jelentkeztek erre, kiknek középiskolai végzettségük nem volt.

Intelligenzstreifen: az egyévi önkéntesek karpaszománya.

Jubelkübel (kb. öröm-veder): a csákó, melyet ünnepélyes alkalmakkor viseltek.

Kalbfell, Kalbsfell: a dob neve, mert borjúbőrrel volt bevonva.¹⁷⁷

Kanonenfutter: megbízhatatlan, helyüket meg nem álló katonák megvető megnevezése, jó magyar neve *ágyú-töltelék*.¹⁷⁸

* **Kanonenfieber** a *Lampenfieber* analógiájára: félelem ellenséges tűzben.

Kanonenrausch: alapos berúgás, valószínűleg diák-

¹⁷⁵ I. m., 52. l.

¹⁷⁶ I. m., 59. l.

¹⁷⁷ *Waag*, i. m., 85. l.

¹⁷⁸ *Krebs*, i. m., 63. l szerint Falstaff felkiáltása Shakespeare „IV.

Henrik“-jében.

nyelvi átvétel s a hatalmas hosszúszerű *Kanonentiefel*-re vezethető vissza.

Kasino: zárka, börtön, áristom.

Kanzleimotte (kb. irodamoly): irodában alkalmazottak gúnyneve.

Kanzleischimmel in Uniform: l. Amtsschimmel in Uniform.

Katzelmacher: az olaszok gúnyneve, mert állítólag szerették a macskapecsenyét.

Karbolerich: egészségügyi zászlós, a Fähnrich analógiájára.

Kiste: az ágy, fekvőhely.

Klappe: l. előbbi.

Kluft, Zivilkluft: ruha, főleg polgári ruha, melyet a tiszt szabadságon viselt. Nem felelt meg rendszerint a divat követelményeinek.

Knarre: a német hadseregben is használt neve a puslának.

Kommiss: minden, ami kincstári. A latin *committere* „rábízni, megbízni” igéből. *Commissum* „amit a hatóságokra bízta, hogy azt a hadsereg ellátására fordítsák”.

Kommiss-Christus (kb. kincstári lelkész): a tábori pap.

Komisches Militär-Technikum: szójáték a technisches Militär-Komitee, a Haditechnikai Intézet nevéből. Azért „komisches”, mert a napibeosztásban egy órát a találmányok ismertetésére szántak. Ezt rosszmájúlag úgy értelmezték, mintha ez alatt az idő alatt fel kellett volna valamit találni.

Kommandeuse: a parancsnok neje, a *Souffleur* Souffleuse analógiájára a *Kommandeur*-ből.

Kommissknopf: l. Gamaschenknopf.

Kommisspackerln: a baka lábbelije (bakancs), hatalmas méreteire való célzással.

Kompaniemutter: az őrmester.

Kompanievater: a századparancsnok.

Knopflochfieber: a nehezen kielégíthető, leküzdhetetlen vágy látható kitüntetések után.

Krapfen: kerek (ú. n. tojás-) kézigránátok.

Krautmesser: az utászok és régebben a tűzerek széles oldalfegyvere.

Kreuzschmerzen: szervilizmus, túlzott hajlongások elismerés céljából.

* **Kriegszuschauplatz:** hadtápkörlet és mögöttes országrészek, a Kriegsschauplatz (hadszíntér) tréfás elferdítése.

* **Kriegsmutwilliger:** a *Kriegsfreiwilliger* 'háborús önkéntes' analógiájára, *freiwillig* 'önkéntes' helyett *mutwillig* 'pajkos'.

* **Kukuruz:** a kukoricaeső alakjára emlékeztető kézi-gránát.

Kukuruzhose: nyári zsávolynadrág.

Kummet (hámiga): mindennemű bőrv és egyéb szíj-jazat.

Lakenpatscher (pocsolyakerülő): a gyalogos.

Lagerfex: aki még a táborban is „feszít”.

Lampaskavalier: tábornok és azok várományosai, a vezérkariak. *Lampas* = a tábornoki nadrágon levő piros sávok.

Lausallee (a tetvek útja): a haj elválasztóvonal.

Lausoleum 'Entlausungsanstalt' a *Mausoleum* analógiájára.

* **Latrinengerücht** l. Fahrküchennachricht, *Latrine* 'félre eső hely'.

Leichenschänder: az egészségügyi katonák, akik a katonai kórházakban lévő ravatalozókban is teljesítettek szolgálatot.

Liebesmahl: az egész tisztikar időnkénti közös étkezése.

Am Linken stehen: kihallgatásnál a bal szárnyon álltak az oda rendelték, kik rossz fát tettek a tűzre.

Loch, ins Loch stecken: fogsággal való fenyegetés.

Luftzugsverschliesser: a testőrök maliciózus elnevezése, célzás a nem nagy felelősséggel járó szolgálatukra.

Löschwiege: a katonai tisztviselők díszfövege, mely fordított „tapper“-hez hasonlított.

* **Lysol-Kreuz:** a vörös-kereszt tiszteletjelvénye, melylyel főleg kórházi szolgálatot jutalmaztak. (v. ö. *Lysiform*).

Maria Empfängnis: a zsoldfizetés napja.

Majorsecke: a törzstiszti vizsga, e „sarkon“ ugyanis nem sikerült mindenkinek befordulnia.

* **Marke „Handgranate“:** rossz szivar, mely csak arra volt jó, hogy — mint a kézigránátot — meggyujtsák s aztán eldobják.

Maskierungssuppe: szárított zöldségből készült leves, melyben igen sok vastag szár volt, úgyhogy „Maskierung“-ra (álcázásra) is fel lehetett volna használni.

* **Maulwurf:** az árkászok, lövészárkot ásó katonák neve.

* **Mavatsachit:** valamely szektára lehetne gondolni, pedig a „Man wird sich hüten“, t. i. „an die Front zu gehen“ zsidós kiejtése: **Ma'wad sich hüten**. Arra alkalmazták, aki nem nagyon iparkodott frontszolgálatra.

Mehlwurm: az élelmezési katona neve.

Menagegeld auf die Hand bekommen: olyan lóra, kutyára mondták, mellyel gazdája nem igen törődött.

* **Miesmacher:** rossz hírek terjesztője (a héber eredetű *miesz*-ből).

Mistbauer: a vonatcsapat katonája.

Mosesdragoner: a katonaorvosok neve a zsidó orvosokra való célzással.

Muli-Batterien: a hegyi ütegek neve, mert öszvérek (*mulik*) vitték az ágyúkat.

Muskelmeier: izomzatát fitogtató jó tornász.

Nährvater: a tiszti étkezde vezetője, élelmezési tiszt.

Nebel von Chlum: helyt nem álló kifogás a königrätzi csatára való célzással.

Negerschweiss: a fekete kávé.

Nullenschieber: hadbiztosok és számvevőségi tisztviselők neve.

Offiziersstiefeltreter: szójáték *Offiziersstellvertreter* helyett.

Ohren zurücklegen: az előljárókkal szemben tanúsított bizalmatlanság (így tesz a ló is).

Operativer Beamte: a vezérkariak beceneve.

Orientalische Abart der Fisolen: a boszniai nevelőintézet növendékei, akik fezt viseltek.

Packerln l. Kommisspackerln.

* **Panje** (uram! lengyelül): a háború alatt minden lengyel neve.

* **Panje-Pferd**: a kis termetű galíciai ló neve.

Panje-Wagen: a galíciai országos jármű neve.

Pensionopolis: Grác neve, mivel nagyon sok tiszt ott élvezte nyugdíját.

Peitscherlhusar: a vonatcsapat tisztjei (hajtókájuk ugyanolyan volt, mint egyes huszárezredeké).

Pflasterschmierer: katonaoorvosok és az egészségügyi személyzet neve.

Pike, von der Pike auf dienen: így nevezték azon tisztet, kik mint közlegények kezdték pályafutásukat.

Pfeifendeckel l. a *Deckel* szónál.

Plempe: a kard, valószínűleg a Klempler = bádogos szó elferdítése.

Pöller vagy **Böller**: túlmagas sapka, valamint a csákó mopsár-alakjánál fogva.

Pulverich: a tüzérség zászlósa, a *Fähnrich* analógiájára.

Pulverjude: a tüzér, amennyiben régebben a töltetvesztés szükséges puskaport a helyszínén mérleggel mérték le a tüzelőállásban (tehát amolyan zsidó-foglalkozás).

Putzer: tiszt kioldó, tisztogató legény.

Radetzky-Hose: túlhosszú nadrág, mely bő ráncokban ereszkedett a cipőre.

Räuber-Zivil: l. a *Kluft* szónál.

Reitende Milliweiber: a lóháton megjelenő, nem lovasított tiszt (lovasszolgálat).

Rechtsum: a Rechnungsunteroffizier (számvivő-altiszt) elferdített neve.

Reserve-Onkel: a tartalékos tiszt beceneve.

Ringenspiel: néha a katonazenekar a gyakorlóterület közepén játszott, miközben a csapatok az indulók ütemére menetelni tanultak, ilyenkor a lovakat is hozzászoktatták a zenéhez.

* **Rote Teufel**: így nevezték magukat a huszárok a világháborúban.

Safthaxen: lábizzadásban szenvedők lába.

Schanzzeug (ásó és lapát): evőeszköz.

Schiessprügel: a puska, azaz lő-dorong.

* **Schnellsiederkurs:** a világháború alatt a Kriegsschule helyett felállított tanfolyamok.

Schulden wie ein Stabsoffizier: ha valaki nagyon el volt adósodva, azt mondták, hogy annyi adóssága van, mint egy törzstisztnak.

Schwadronense: a Schwadron (Eskadron) parancsnokának neje; v. ö. a *Kommandeuse* szóval.

Servitore: Radetzky hadseregéből származó és később az egész hadseregben elterjedt olaszos üdvözlés.

Signum aus is': a Signum laudis elferdítése.

Sommerleutnant: a tartalékos tisztt, aki rendszeren nyár idején vonult be fegyvergyakorlatra.

Spinat: a külföldi, minden érdemek nélkül adományozott kitüntetésekét „spenót“-nak minősítették.

Spitalsbruder: a sokat betegeskedő, főleg a betegséget színlelő katona.

Spiess: a katonai tisztviselők egyenes kardja.

Spritze: a puskát, géppuskát „fecskendő“-nek mondták.

Stabales: a „Stabsoffiziere“ (törzstisztek) latin neve.

Sultl: tapasztalatlan, fiatal katona, kb. megfelelt a „taknyos“, ill. „tejfeles szájú“-nak. (Ausztriában szokásos kutyanev).

Sulzhaxen l. a Saffhaxen szónál.

Suppenstreifen: a továbbszolgáló altisztek bizonyos számú szolgálati év után egy, ill. több „strápot“ viseltek a kabátujjukon.

Schabbesdeckel: csákó, díszföveg neve (jiddisch eredetű).

Schandsack: a Sandschak Novipazar elferdítése, mely az ottani primitív elhelyezésre és életviszonyokra céloz.

Schlapperments-, Schlappaments-Tag: a zsoldfizetés előtti nap, amikor már nem volt mindenkinek aprópénze.

Schmalzel: tipikus osztrák neve az elkényeztetett bajtársnak, egy-egy katonai növendéknek, akit előljárója különösen kedvelt.

Schnapskreuz: a katonai szolgálati jel, melyet 25, ill. 40 évi szolgálat után adományoztak.

Schreiberseele: az írnök neve.

* **Schusterbataillon:** a hadtápkörlet zászlóalja, melynek többek között az elszórt ruházat és egyéb hadianyag összegyűjtése volt a feladata.

Schware, die Schware: a nehéz tüzérség (schwere Artillerie) neve.

Schweissfussindianer: l. a *Safthaxen* és a *Sulzhaxen* szavakat.

Schwarz-gelb: a hadsereg maga, minden ami ehhez tartozott, a dinasztikus érzés neve. (Fekete-sárga volt a Habsburg-ház színe).

Schwitzkurs: a bécsújhelyi katonai vívó- és tornatanári tanfolyam neve.

Schwindelkurs l. az *Intelligenzprüfung* szónál.

Solotanz: fenyítésként elrendelt gyakorlatozás a parancskiadás után.

Staatskrüppel: a katonai szolgálatra alkalmatlanok beceneve.

Stier, der ist stier: szigorú, kicsinyeskedő, kellemetlen elöljáró neve.

Stier sein: akinek kifogyott a pénze, az „stier“ volt.

* **Stink-Kurs:** a gáztanfolyam neve.

Spengler: a dupla-kitüntetéses akadémikus (sok „pléh“ volt a galléron). Akinek gombja is volt még, az „Feinspengler“ volt.

* **Tachanieren** vagy **tachinieren:** magát a harctéri szolgálat alól kivonni (héber eredetű).

* **Tachinose:** előbbi „betegség“ neve.

Talmi-Major (ál-, hamis-őrnagy) vagy más rendfokozat (pl. *ad honores* ,címzetes‘) neve.

Tambourschwanzern, vagy **Tambourschwänzchen:** megtélt tészta.

* **Tapferkeitsmedaille mit Nachsicht der Tapferkeit:** kétes fegyvertény elismerése. (A *Nachsicht der Taxe* ,illetmény nélkül‘ szójátéka).

Tiktak: tréfásan *Taktik* helyett.

Tintenlecker: az irnokok neve.

Tintenspion: l. az előbbit.

Tornisterkind: l. az *Armeesöhne* szónál.

Totengräber (sírásó): az egészségügyi katona neve.

* **Trotteln garnitur:** háborús kitüntetések bizonyos sorozata, mely a háború hosszú tartama folytán aránylag soknak jutott.

Troupier: a csapattiszt franciás neve.

* **Truppenschwein:** csapatszolgálatot teljesítő tisztnek önalkotta jelzője.

Tschau: a Radetzky-hadsereg idejéből származó üdvözlés az olasz *sciavo* „rabszolgá” szóból.¹⁷⁹

Tschusch: a szerb vagy boszniai paraszt neve a *čueš* „halljad” megszólításból).

Tschih-Husar: a vonatbeli katona neve (*tschih* = ostor-suhogás hangja).

Umschmeissen: nem sikerült gyakorlatra vagy szemlére mondták.

Überzeit: a takarodó utáni időre is érvényes kimaradási engedély rövidített neve (Erlaubnis über die Retraite ausbleiben zu dürfen).

Verdonnern: valakit lehordani, összeszidni.

Verein reitender Kaufleute: a vonatcsapat neve.

Verklampeln: rosszul minősíteni (típusos orsztrák kifejezés).

Verschleppsverwalter: a *Verpflegsverwalter* gúnyos neve.

Versammeln: felelősségre vonni, ráncba szedni.

Viehtrieb: a katonai iskolák növendékeinek felügyelet mellett végzett napi egészségügyi sétája.

Viechsanstand: erős kifogás „nagy baj” esetén.

Vernagelt: ostoba (képletesen, t. i. az ágyúba végső szükség esetén szeget vertek, hogy az ellenség ne használhassa őket).

Verlängerte Heldenbrust: pocak.

Wasserfall: az ulánusok kabátja hátán lévő sárga (tiszteknél arany) rojtok neve.

Wauwau: a szigorú előljáró, aki erős hangot használ.

Zahnstocher: nem előírásos, vékony, ú. n. szalonkard neve.

Zapfenstreich: a *Retraite* (takarodó) régebbi neve. Wal-

¹⁷⁹ I. m., 143. l.

lenstein ugyanis minden este kürt- vagy dobjellel jelezte a hordók csapaverését, *den Streich auf den Zapfen*,¹⁸⁰ hogy katonái tivornyázását beszüntesse.

Ziffernspon: hadbiztosok, a számvevősegi személyzet neve.

Zuckerhut: nagy ürméretű lövedék.

Zweifärbiges Tuch l. az *Armeefarbenkastel* szónál (célzás a kabát másszínű hajtókájára).

Zweijährig Unfreiwillige: azok az önkéntesek, kik hiányos minősítés, vagy a tiszti vizsgán való megnevelés folytán két évet szolgáltak.

Zwiebeln: valakit „nyomni“, piszkálni, „szorítani“.

Zwirn: elöljáróktól és szemléktől való félelem.

Zwirnfieber: l. az előbbit.

Zylinder nehmen, kaufen: nyugdíjba vonulni. —

A humor különben is erősen jellemzi a katonaéletet, aminek tanúsága az állítólagos „öt s“. Közzájon forgott ugyanis az a mese, hogy a minősítésben bizonyos számú s-betűvel jelezték, mennyire volt valaki az alkohol rabja. A betűk jelentése a következő volt:

s: sauft,

ss: sauft stark,

sss: sauft sehr stark,

ssss: sauft sehr stark Schnaps és

sssss: sauft sehr stark schlechten Schnaps, ami azután az illető elbocsátást vonta maga után.

Elöljárókat nagyon sokszor szokásaik vagy testtartásuk után nevezték el, pl. *Brigadier-Kreuzhohl*, *Oberst-Hüftenfest*, *Oberst X* (x-lábú), stb.

A tisztiszolgák gazdájuk nevéen szólították egymást.

A tisztek egymás között az *Offiziersdeutsch* néven ismert német nyelvet beszélték. Ez az „ausztriacizmusok“-nak a magán érintkezésben használt sajátos keveréke volt. „Gemütlich-österreichisch“-nek lehetne nevezni, kissé hanyag, az osztrák arisztokraták nyelvéhez hasonló. Nagy szerep jutott benne bizonyos divatszavak (Modewörter) alkalma-

¹⁸⁰ Kluge—Götze, i. m.

zásának, pl. kolossal, pyramidal, versucht und zugenäht, Oh Salami, ent- oder weder (entweder oder), stb. is.

Másik sajátossága a típikus, egyéb hadseregben nem dívó tegezés, mely a külföldi tiszteket mindig meglepte, de a világháború végéig tartotta magát. Eredete némelyek szerint még a „Landsknecht“-ek idejére vezethető vissza, kik egymást Du Lanz!-nak szólították. Valószínűbb azonban, hogy a Radetzky-hadsereg tegező szokása terjedt el a monarchia hadseregében.

A legénység még a kürt- és dobjelekhez is alkotott tréfas szövegeket. Így a Retraite (régebben Zapfenstreich) dobjelének szövege:

Geh, ham, geh't's ham, ös Lumpenhund,
Ös freßt's 'n Kaiser 's Brot umsunst!

Vagy pedig: Drei lederne Strümpf' und zwei macht fünf,
Wenn ich ein'n verlier, hab' ich noch vier!

Az ima kürtjeléhez ezt énekelték: Suppen, Rindfleisch, Knödel und Kraut, — Braten und Salat, — Wein, Bier, Schnaps, — alles miteinander, alles miteinander! — Ellenséges lovasrohamot jelző kürtjelnél: Reiter, Reiter, Reiter kommen, fällt das Bajonett! — Tábornok érkezését jelző fél hívó és kettős fuváshoz pedig: Jessas Maria und Joseph, der General ist da! Die Angst!

Fentiek csak mutatványok. — Mivel a közös hadsereg már húsz éve összeomlott —, nem igen egészíthetők ki s így a hadsereggel együtt veszendőbe mentek.

b) *A magyar ajkúak etimológizálása.*

A magyar ezredek legénységének nyelvében is a nép nyelvérzékének megnyilvánulását látjuk, amennyiben egy-egy szót átalakítanak, idegen szavakat megmagyarosítanak, ill. ismert magyar szavakhoz hasonlítanak. A magyar száj nem bírja az idegen szót, azt az alakjához leghasonlóbb magyar mintába önti vagy a német szóhoz magyar képzőt rak. A magyar katona a legtöbb német kifejezésnek azért is igyekszik magyar formát adni, hogy azt jobban emlékezetében tarthassa.

Ilyen tárgyú nagyobb szógyűjteményt *Ballagi Aladár* közölt „Kaszárnyai Szók“ címen, a Magyar Nyelvőr 1877-ben megjelent 6. kötetében.¹⁸¹ Egyesek szerint az e gyűjteményben foglalt kifejezésekben sok erőltetett megállapítás, valamint nyilvánvaló tévedés is van, (pl. dobjel összetévesztése kürtjellel). Ez okból egyes kifejezéseket kihagytunk. A gyűjtemény a következő szavakat tartalmazza:

- abfirolni, beabfirolni*: abführen. „Hónap abfirolom be a risztungot“.
- abléz, ablézóni*: ablösen.
- abrikótóni, abrikter*: abrichten, Abrichter.
- abré, ebrétóni, abrényi*: abtreten.
- ágyító*: Auditor. „Bemegyek én az ágyító házába, Ráborulok törvényszék asztalára“ (népdal).
- agyusztálni*: adjustieren. Átvitt értelemben: ráncba szedni a katonát. „Ha én ezredes vónék, maj megagyusztálnám a frájbiligosokat“.
- agyutányos, aggyutány*: Adjutant.
- akcentál, asszentál*: assentieren.
- alámisz, elámisz, erlóbnisz*: Erlaubnis.
- ánfakistó*: einfacher Stoss (trombitaszó).
- ánfakistrájk*: einfacher Streich (a dobon).
- anhatóni*: anhalten.
- ármalaji, árvalaji*: Ärmelleibel.
- avandséroz, avancsiroz*: avancieren.
- babilon*: Pavillon.
- bagázi, bagázsia*: Bagage.
- bajonétsajt, panganétsajt*: Bajonettsehide.
- baka, bakancsos*. „Fére baka! megrug a ló!“ (huszármondás). A bakát a huszár fikának gúnyolja. „Azért, hogy én fikalegény vagyok“ (Népdal).
- bakszija, bakrima*: Packriemen.
- baráccság*: Bereitschaft. Ismeretes, hogy magyar ezredekben szolgáló sváb bakák még német beszédjükben is szintén *baráccságnak* mondták a *Bereitschaft*-ot, *bornyúnak* a *Tornister*-t.
- batalió, patalijon*: Bataillon.
- bécsi méz*: félelem, megfele-

¹⁸¹ *Ballagi Aladár*, „Tájszók“ főcím alatt „Kaszárnyaszók“, Magyar Nyelvőr 6, (1877), 43., 87., 133., 178., 230., 271., 325., 373., 425., 470., 522. ll.

- a szurok vagy drukk diáknyelvi szónak.
- berdó patrum farba!*: Wer da? Patrouille vorbei. Őrségen állóknak ezt kellett az éberség jeléül egész éjjel negyedóránként kiabálni.
- briftasli, -tasni*: Brieftasche.
- bundás* a másodéves katona, az újonc a *réguta*, a harmadéves pedig *vén huszár* vagy *öreg baka*; a délvidéki ezredeknél *sztári baka*.
- csajka*: Esschale.
- csuszpajz*: Zuspeise (Gemüse).
- cakompak, cakumpak*: Sack und Pack: 1. Teljes felszerelés, 2. ételnem, melyben hús, főzelék és tészta össze volt keverve.
- capistráng, capistág*: Zapfenstreich.
- cimerordinánc*: a szobaparancsnok által naponként kijelölt baka, aki a szobában az *Ordnung*-ot tartja fenn; egyik kötelessége volt a vízhordás. Ezért hívták a bakák a svábhegyi vízhordó szamarakat *cimerordinánc*-oknak.
- cinder*: Zünder.
- cukk, cüg*: Zug.
- cukkos*: Zugsführer.
- culóg*: Zulage.
- defeléroz, eldefelléroz*: Defilierung.
- degradáni*: degradieren.
- distancia; distánciátl*, sortávolságot tartani.
- dragony*: Dragoner, t. i. vállszalag, honvédműszóval csatlány.
- egrecéroz, egreciroz*. „Nem félek én a szerető tartástul, jobban félek az egrecérozástul“ (népdal). „Maj parancsol Ferenc Jóska, a császár, kinek egrecérozni muszáj“ (népdal).
- esztra*: extra (ruha).
- faszolni*: fassen. Pénzfaszolás, kenyérfaszolás. Átv. ért. „Maj kifaszolsz!“ t. i. kikapsz!
- felcser, fencser*: Feldscher. „Amig engem a fencser vizitál, kis angyalom az gang alatt sétál (népdal).
- felcajk*: Feldzeichen. „Már én többet eszti baka (Estezred) nem leszek, csákóm mellé zöld felcajkot nem teszek“ (népdal).
- felflaska*: Feldflasche.
- fergáterung*: Vergatterung.
- ferhel*: Verhör. „Visznek engem ferhelozni, meg-megállok gondolkozni“ (népdal).
- figlimony, figlimont*: Flügelmann. „Figlimonyra kell vigyázni, komendószóra hallgatni“ (népdal).

firer: Zugsführer.
formiroz. „Háromszázan ki-
 rukkolnak, két sor glédát
 formiroznak“ (népdal).
fráj: „Hónap fráj lesz“ (az-
 az szabad nap).
frájbilig, frájbiligos. „Ugy
 maradt meg frájbilig még
 két esztendőre“.
frájlóger: Freilager.
frájter: Gefreiter.
futra: Futter.
füreport, féreport, fireport:
 Frührapport.
gadacs: katonaszerető.
garnizió: Garnisonsarrest.
glancol: fényesít.
gléda. „Szép a baka, ha kiáll
 a glédába“ (népdal).
gombócok: a század negye-
 dik szakaszának gúnyne-
 ve, mivel oda osztották be
 a legkisebb embereket.
gránic: Grenze. „Megy a hal
 lefelé, török gránic felé. —
 Az én lovam török-gráni-
 cai fakó“ (népdal).
grifli: Griff.
gulyába rakni a fegyvert:
 Pyramiden ansetzen! A
 honvéd vezényszó „fegy-
 vert gulába!“ volt. Az egy-
 szerű baka nem ismervén
 a gula-szót, gulyával mint
 hasonló szóval helyettesít-
 tette.
gyenerál, gyenerális, gener-
rál de gavallér: General
 der Kavallerie.

generál de sarzsi: General
 de Charge. *Secharge*
halberdó, holtverdó: Halt
 wer da?
halszpintli: Halsbinde.
halszstrájfli, strájfni: Hals-
 streifen.
hilzni, patronhilzni: Patro-
 nenhülse.
holányos: ulánus.
hopták, hapták, haptájk:
 Habt Acht!
hornista: Hornist.
ibung: Übung.
iscipic áristom: Disziplinar-
 Arrest.
ispekció, ispekciós.
ispitáj, ispotáj: Spital. „A
 garnizióspital numeró
 szekcenbe (sechzehn) küt-
 ték.“
kalup: Galopp. „Bevezettem
 a rajcsurba (Reitschul),
 nem vágott jól ki kalup-
 ba“ (népdal).
kancelária: Kanzlei.
kánfuter, kránfuter: Kran-
 kenwärter.
kapszli: Kapsel.
kapucni: Kaputze.
kavaléta, gavalétát kiriktóni
 (Cavalett = ágy), sorba
 igazítani.
kitli: Kittel.
knofgábli: Knopfgabel, villa-
 alakú fa, melyen a gombot
 pucolják.
kóbi: Kolben, tusa.
kofcédula: Kopfzettel.

komendó, komendirozni, komendás. „Komendo szóra hallgatni, Major fog komendirozni“ (népdal).

komiszkenyér, komizsmundér.

kompánia: Kompanie.

koposzter: Kopfpolster.

kravátli: Krawatte.

kudustarisznja: Brotsack.

kurcsliszolni: kurtavasra verni.

kuruc vas: kurta vas.

kvártély, kovártély, kvártélycsináló.

lajbi, lajbli, kis lajbi: mel-lény.

laibindli: Leibbinde.

lajdinánt: Leutnant.

lastok, lóstok: Ladstock.

lénung: Löhnung. „Neki du-rálom magamat, megiszom a lénungot“ (népdal).

liszta: Liste.

lóger, lóger-karó. „Lóger-karóm le van verve, köpe-nyegem rá terítve“ (népdal).

manéber: Manöver.

manipulás, manikulás: Manipulant.

marci: komiszkenyér.

markirozni: markieren.

markotányos: Marketender.

maródi: marod.

masérozni „Gyenge lábom masérozni, palotai-utca ki van flastérozva, azon ma-

sérozik háromszáz reguta“ (népdal).

menázsi: Menage.

méspajz, krumplis -: Mehl-speise.

mici, holcmici, mici ap!: Holzmütze, Mütze ab!

molnári: más ezredbeliek így hívták a Mollináry 38-as bakákat.

mundér, mundur: Montur.

mustok: Mundstück (trombita).

numera. Numerát vagy cédulát húz sorozásnál. „Én húztam ki az utolsó numerát...“

nyóc, „az nekem nyóc“ anynyi mint „Das ist mir Wurst“.

őbester: ezredes. Mindíg elül mondták a rangot és aztán a nevet; pl. ezredes úr Görner vagy káplár úr Csernyák.

oficér, oficéros.

opcugolni „a lénungját opcugolták“.

opsit, opsitos: Abschied, Verabschiedeter.

orbájt, orbájtos.

ordinánc, ordénánc.

ordung: Ordnung.

paprika, paprika-Jancsi, paradicsom, paradicsomos flaskó, pipacs, pipacsvirág, stiglinc, téglás, hanvét: a honvédek gúnynevei...

pank, pang: Bank.
paréroz, ki -, palléroz: parieren.
patália: Bataille.
patrol: Patrouille.
patrontáska.
piklórium, petloreum: Petroleum.
pikszmóker, pizsmájer,
pikszmokker: Büchsenmacher.
pinstáj: Bimsstein.
pionér.
piraméta: (Gewehr-) Pyramide.
plezur, „Plezurt kapott ütközetben, Szolnoknál...“ (népdal).
portupé, partupé: Portépée.
prezentál, „nem tud prezentározni“.
prifung.
privadiner: Privatdiener.
prócák, brósák: Brotsack. Procákomba a prófuntom, sirathacc kedves galambom“ (népdal).
prófusz, profósz „Kisérjétek a stokházba, maj a prófusz vigyáz rája“ (népdal).
pucol, pucováł.
rajcsur: Reitschule.
randzsirozni, „Örmester fog randzsirozni“ (népdal).
regement „Kosuth Lajos azt üzente, elfogyott a regementje“ (népdal).

reguta, regruta, „Ott vannak az új reguták, kinek göndör haját nyirják“ (népdal) ...
reckum: Rechts um! „Nem kell nékem reckum, kérdáj, apmasir, — ha ezt hallom, a lelkem is csak úgy sír“ (nemzetőrök dala a szabadságharc idejéből).
remonda-ló. „Közibe vezetett száz remonda lónak“ (népdal). Átv. ért. remonda-ember: csúf, házsártos, gonosz ember.
réport, réportra stimolni „Káplár vigyed áristomba, holnap hozd hozzám réportra“ (népdal).
retirál, reterál. „Lám a magyar nem tud megretiráni, megmutattya, hogyan köll megállni. — Ott a német reterál, Komáromig meg sem áll“ (népdal).
rezolva: Reserve.
riktájk: Richt euch!
risztung.
rota, rotonpár, ruta: Rotte.
rujk: ruhig, buzdítás, hogy csendben legyenek.
rukkol, ki-, be-: ein-, aus-rücken.
sajba: Scheibe.
sarzszi: Charge.
sicc, - bojt, sicár: Schütze.
silbak, sirbak: Schildwacht.
simléder: Schirmleder.

sistat: Schiesstätte.

spátli: Spaten.

spajzcelli, „Hát a spajzcelli mit keres a kabátyán?“

spekulál: aki katona-élete terhein könnyíteni akar.

stellirozni, „kapitány fog stellirozni“ (népdal).

stokház, „jaj de szennyes a ked inge-gatyája, beszenyeyezte a pozsonyi stokházba“ (népdal).

strajk, „beatta a strajkot“, vagyis a napos káplárnak jelentést tett a laktanyából esti 9 órán túl kima-radtakról.

stróf, megstrófolni: Strafe.

succlapni: Schutzlappen.

svarom: Schwarm.

svadrony, svadronyos kapitány.

svenkóni, svenkáni: Schwenken, kanyarodni (lopni értelembe is).

szájnekszelencia: Seine Excellenz.

szeperát, sz.-ba megy, szeparát áristom.

szupervizitáni: Supervisit.

tagravert — Tagreveille.

takarás, ahol fedve van a baka az ellenség golyója ellen.

taktus egrecérozás: taktisches Exerzieren.

tialérozni: tirallieren.

trafál: treffen.

tromf: Ruf. „Trombitások három tromfot fujjatok, aztán engem aká felakaszszatok“ (népdal).

trózsák: Strohsack.

turi, turni-nadrág, tornizni = tornászni.

urlap, urlóp: Urlaub.

vakparádé: Wachparade.

vasprádé: Waschapparat.

verbunk, verbung, „Sindölözik a csomádi templomot, Ferenc József most állított verbunkot“ (népdal).

verbuvál, „már minálunk verbuválnak kötéllel“ (népdal).

virslí: Würsteln.

virtigli: wirklicher, - frájter, - káplár, - hornista.

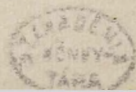
vizit. „Erigy vizitre“, t. i. orvosi vizsgára.

vizitáció. „elindult má a gőzös masina, vizznek engem a vizitációra“ (népdal).

vizitál az inspekciós tiszt úr, — az orvos. „Eljöttek már az urak vizitálni, apák, anyák nem tudják miccsinálni, könnyes szemmel zokogva panaszolják, most kísérik vizitáni a fiát“ (népdal).

zupa: Suppe.

zupás: továbbbszolgáló altisztek gúnyneve.

E gyűjteményt ki lehet még egészíteni a *szanitéc* (Sani-tätssoldat), *manus* (Mann), *farkász* (Fahrkanonier) és a világháborúból származó *gázmacska* (Gasmask) szavakkal. Csúpán a tisztiszolgának volt eredeti magyar megtisztelő jelzője: *kutyamosó*.

Bár nem tartozik szorosan véve tárgyunkhoz, mégis megemlíjtük, hogy minden szóbeli jelentést, ill. kérelmet „Herr Oberst (vagy más rangfokozat) ich melde gehorsamst“ vagy „ich bitte gehorsamst“-tal kellett kezdeni, a többbit azután mindenki anyanyelvén adhatta elő. E tekintetben csak a színmagyar huszárezredek élveztek némi kiváltságot, amennyiben a feljebbvalók hallgatólag eltűrték, hogy a huszárok az egész jelentést magyarul adják le. Az ezredest „méltóságos ezredest úrnak“, az alezredest és őrnagyot „nagy-ságos alezredest, ill. őrnagy úrnak“, a századost pedig „vitéz kapitány úrnak“ szólították. A derék huszárőrmesterek még egy lépéssel tovább mentek és azt tanították, hogy kétféle *horzsám* van: *meltige-* és *pittige-horzsám* (*melde* és *bitte gehorsamst*).

V. A közös hadsereg nyelvének hatása a m. kir. Honvédség nyelvére.

A m. kir. Honvédség szolgálati és vezényleti nyelve magyar volt, kivéve a zágrábi Kerületparancsnokságot és a neki alárendelt 4 gyalog- és 1 huszárezredest. Az utóbbiak nyelve a horvát volt. Törzstiszti rangfokozat elérését a német nyelv tudásához kötötték ugyan, ennek megítélésénél azonban nem nagyon szigorúan jártak el.

Annak a kérdésnek vizsgálatánál, vajjon a közös hadsereg német nyelve gyakorolt-e befolyást a Honvédség magyar nyelvére, legelőnyösebbnek látszik, a *Dienstreglement* és a *Szolgálati Szabályzat* összehasonlítása, amennyiben a Gyakorlati, ill. Oktatási Szabályzat nyelve és stílusa itt nem igen jöhet tekintetbe.

Köztudomású, hogy a kiegyezési törvényt már 1867 előtt is több ízben igyekeztek tető alá hozni s csak Deák Ferenc bölcsességének köszönhető, hogy ez — végre 1867-ben sikerült is. A Honvédség felállítására már előzőleg is történ-

tek előkészületek. Legjobban bizonyítja ezt az 1864-ben *Magyar Honvéd-sereg* címmel Genfben megjelent részben szolgálati, részben oktatási szabályzat. Ugyancsak Genf-ben jelent meg 1865-ben egy szolgálati szabályzat, melyhez *Vetter Antal* magyar altábornagy a következő előszót írta:

„A nemzeti kormány későbbi jóváhagyását fenntartva — a sereg számára előlegesen is a következő szabályzatok adatnak ki a haza szolgálatbani mihez tartása végett azon megjegyzéssel, hogy eme szabályzatok alapjául „jól megfontolt okoknál fogva” s egyetértve szaktudós férfiakkal és régi fegyvertársakkal — az *osztrák seregben szokásos rendszabályokat használtam.*“

1867-ben Pesten jelent meg *Kápolnai István Honvéd kézikönyve*. Ennek előszavában a következőket olvassuk: „A szolgálati szabályzat lényegben ugyan a *cs. kir. hadseregben behozottnak fordítása*, de helyenként a *nemzet géniuszához van alkalmazva.*“ Beosztása ugyan sokban eltér az 1860-ban kiadott „Dienstreglement“-től, de nagyjában annak szóról-szóra való, szolgálai fordítása. Ennek szemléltetésére egymás mellett közlünk néhány mondatot a német és a magyar szövegből:

Standhaftigkeit in Ausübung
seiner Pflichten.

Spielen um Geld.

Beim Abgehen oder Ankommen hat sich der Soldat bei seinem unmittelbaren Vorgesetzten und bei jenen zu melden, an welche er durch die persönlichen Vorschriften gewiesen ist.

Benehmen bei einem Allarme.

Unreifes Obst, verdorbene Geware so wie unausgebackenes Brot soll er nicht genießen.

Des Sonnenstichs wegen soll der Mann nie mit bloßem Haupte in der Sonne liegen.

Kötelességei teljesítésébeni állhatatosság.

Pénzérti kártyázás.

A Honvéd, ki egy csapathoz érkezik, vagy attól távozik, köteles magát előljárója másodszor pedig azon parancsnoknál jelenteni, kitől ő függ.

Riadásnál viselet.

Éretlen gyümölcsöt, megromlott eledelt, vagy sületlen kenyeret ne egyék.

Napszúrás végett hajadonfóvel a napon feküdni nem szabad.

Wenn er stark erhitzt ist, darf er sich weder jäh abkühlen, noch plötzlich seinen Durst löschen.

Friedensmährsche.

Aktive Generale.

Ha nagyon átmelegedett, hirtelen ne oltsa szomját, s ne hűtse meg magát.

Békességi menetek.

Tettleles tábornokok.

1875. évi augusztus 9.-én jelent meg az új „Dienstreglement“; ennek pontos mása az 1875. évi február 2.-án kiadott „Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára“. Bevezetésében hivatkozik a fenti Dienstreglement első lapján közölt Hadsereg-parancsra, mely szerint az „a magyar királyi honvédségre nézve is teljes hatállyal bírjon“. — *Kriegsmacht* és *Soldat* helyett mindenütt *Honvédség*, ill. *Honvéd* áll. Lényeges eltérés a két szabályzatban csupán az eskü szövegében van, melyet alább közlünk (az eltérő részek vastagabb nyomással vannak megjelölve):

Eskü.

„Mi ünnepélyesen esküszünk a mindenható Istenre, hogy felséges fejedelmünk és urunk Első Ferencz József, Isten kegyelméből Ausztriai császár, Csehország királya, sat. és Magyarország apostoli királya s **hazánk szentesített törvényei** iránt hűséggel és hódolattal viseltetünk.

Esküszünk, hogy Ő Felségének, Ő Felsége vezéreinek s minden előljáróinknak s főlebbvalóinknak is engedelmeskedünk, őket tiszteletben tartjuk és védelmezzük, rendeleteiket és parancsaikat minden szolgálatban teljesítjük, minden ellenség ellen, bárki legyen is az *(itt hiányzik a német szövegben foglalt: und wo immer es Seiner kaiserlichen und königlichen Majestät Wille erfordern mag)*, vízen és szárazon, éjjel és nappal, ütközetekben, rohamokban, csatákban s bárminemű vállalatokban, szóval mindenütt, mindenkor s minden alkalommal, vitézül és férfiasan harcolunk, csapatainkat, zászlóinkat és lövegeinket semmi esetben el nem hagyjuk, az ellenséggel soha legkisebb egyetértésbe sem ereszkedünk és magunkat mindig a haditörvények szerint, és derék *honvédekhez* illő módon viseljük, s így becsülettel élünk és halunk, Isten minket úgy segéljen, Amen!“

Ez a szabályzat nem átdolgozás, hanem az eredeti németnek majdnem szószerinti fordítása. Sok germanizmus van benne, főleg a szenvedő alak használata szembetűnő. Ilyen szabályzatban ugyanis minden egyes szó fontos, mindenkinek meg kellett értenie. Olyannak kellett lennie, hogy ne lehessen kétféle módon magyarázni. A stílus szépsége és magyarsága tehát csak másodrendű kérdés volt s legfeljebb azokban a fejezetekben érvényesül, amelyek nem szigorúan katonai vonatkozásúak: pl. *Istenfélelem, Erkölciség, Közszellem és egyetértés.*

E szabályzatnak 1886-ban, ill. 1877-ben megjelent második kiadását a hadseregnek, ill. a honvédségnek „a boszniai-hercegovinai csapatokhoz, valamint a csendőrséghez való viszonyának szabályozása” tette szükségessé. Később már csak kisebb jelentőségű pótlékok jelentek meg és a világháború végéig voltak érvényben. Magyarosság szempontjából lényeges változást, ill. fejlődést e szabályzat nem jelent. *Erkölciség* helyett *erkölcsösség*, — *magaviselet az ellenség előtt* helyett *magatartás az ellenség előtt*, — *megszólítás és magatartás a jelentéseknél helyett elöljárókkal (följebbvalókkal) való érintkezés*, — *tisztelgés* helyett *tiszteletadások* szavak szerepelnek.

A szövegben csak ritkán találunk gyökeres változást, pl.

Minden tetteleges tábornokot és minden önálló vagy elkülönített csapat-parancsnokot, zászlóalj-parancsnoktól felfelé, rendes körülmények között, küldönc-szolgálatra egy altiszt illet.

Minden tábornoknak, ki csapat- vagy honvédállomás-parancsnokságot vezet, valamint minden önálló vagy kikülönített zászlóalj- és ennél magasabb parancsnoknak rendes viszonyok között egy küldönc-altisztre van igénye.

Midőn megalakult a Nemzeti Hadsereg, mely később a „Honvédség” nevet vette fel, a megváltozott helyzet szükségessé tette, hogy az említett szabályzatot átdolgozzák. Más lett az eskümintá és a legsürgősebb változtatások pótlékok, helyesbítések kiadásával történtek.

Ez volt a helyzet egészen 1931. évi május 19.-ig, amidőn

Magyarország Kormányzója jóváhagyta az új Honvédség Szolgálati Szabályzatát. Felépítésében teljesen a régire támaszkodik, fejezetei más sorrendben ugyanazok, tartalmilag azonban sok helyen lényeges eltéréseket tapasztalhatunk. Ezek nem ide tartoznak.

Magyarország szempontjából e szabályzat igen nagy haladást mutat, aminek bemutatására egyes fejezetcimeket és néhány szövegidézetet közlünk:

Hivatás és általános állás-kötelmek.

Magatartás az ellenség előtt.

Elvi határozványok.

A legénység kijárása.

Oly elveket, melyek az embert kötelmeinek szigorú felfogására ösztönzik, őt az élet viszontagságai között támogatják, bátorságát élesztik, neki a veszélyben megnyugvást, a bajban pedig vigaszt nyújtanak, tiszteletben tartani és ápolni kell.

A honvéd erkölcsössége, mint köteletségérzetének, hűségének és megbízhatóságának támasza, a szolgálatra nagy jelentőséggel bír.

A honvédet minden körülmények között illedelmes magaviselet tüntesse ki.

A függelem a közjóra irányuló nemes alárendelése a saját akaratnak a törvény és parancs alá.

A honvédnek a rászabott büntetést vonakodás nél-

Hivatásbeli- és álláskötelmek általában.

Magatartás harcban.

Elvi rendelkezések.

Szolgálatmentes időre szóló rendelkezések.

Tisztelni és ápolni kell azokat az elveket, amelyek az embert köteletségének szigorú felfogására ösztönzik, az élet viszontagságai között támogatják, bátorságát élesztik, a veszélyben megnyugvást, a bajban pedig vigaszt nyújtanak.

A honvéd erkölcsössége mint köteletségérzetének, hűségének és megbízhatóságának támasza, a szolgálat szempontjából nagy jelentőséggel bír.

A honvéd mindenkor illedelmes magaviseletével tűnjék ki.

A függelem nem más, mint akaratunknak a törvény és parancs alá rendelése a közjó érdekében.

Minden honvéd-egyénnek vonakodás nélkül el kell

kül el kell fogadni és önmegadással viselni.

Minden kérelmet jól meg kell fontolni, hogy az eljárók czéltalan zaklatása elkerültessek.

A küldöncz-szolgálat lényegében meghagyások és jelentések átadásában áll, mely a cél és szükség szerint tisztek, egyéb tisztesek vagy közhonvédek által végeztetik.

A foghelyiségek tisztogatása a foglyok kötelessége; kivétnak e rendszabály alól az altisztek, őrzetők és egyévi önkéntesek.

fogadnia és megadással kell viselnie a rászabott fenyítést.

Minden kérelmet jól meg kell fontolni. Megokolatlan kérelmekkel tilos az eljárókat zaklatni.

A küldönc-szolgálat lényegében parancsok, jelentések és közlések átadásában áll. Ezt a szolgálatot, a cél és szükség szerint, tisztek, altisztek, tisztesek, vagy rendfokozat nélküli egyének végzik.

A fogdahelyiségek tisztogatása — az altisztek, tisztesek és karpaszomány viselésére jogosult egyének kivételével — a foglyok kötelessége.

Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy az új Honvédség úgyszólván készen kapta a több mint évszázados fejlődésen keresztülment Szolgálati Szabályzatot, de *nyelve már felszabadult a német hatás alól s erősen magyar.*

FORRÁSOK.

I. Általános történelem.

- Ajtay József*, Harc a hegemoniáért, Budapest, 1906.
- Asztalos Miklós és Pethő Sándor*, A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig, Budapest, 1933.
- Domanovszky Sándor, József Nádor* Iratai, Budapest, 1925—1927, 1935.
- Grünwald Béla*, A régi Magyarország 1711—1825, Budapest, 1888².
- Hóman Szekfű*, Magyar Történet, Budapest, 1935³.
- Kristóffy József*, Magyarország kálváriája az összeomlás után, Budapest, 1927.
- Lukinich Imre*, Mohácsi Emlékkönyv 1526, Budapest, 1926.
- Marczali Henrik*, Magyarország története II. József korában, Budapest, 1885².
- Szekfű Gyula*, A magyar állam életrajza, Budapest, 1923².
- Szekfű Gyula*, Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848, Budapest, 1926.
- Szilágyi Ferenc*, A germanizálás történelméből a két magyar hazában (Értekezések a történelmi tudományok köréből, VI. k., V. sz., Budapest, 1877.
- Timon Ákos*, Magyar alkotmány- és jogtörténet, Budapest, 1906³.
- Wertheimer E.*, Geschichte Österreich-Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts, Leipzig, 1884.

II. Katonai történelem.

- Bárczy Oszkár*, A Hadügy fejlődésének története, Budapest, 1895.
- Eble Gábor*, Katonai sérelmeink 1758-ban, Századok 38 (1904), 447. ll.
- Meynert, Hermann*, Das Kriegswesen der Ungarn in seiner geschichtlichen Entwicklung bis zur Errichtung des stehenden Heeres, Wien, 1878.
- Meynert, Hermann*, Geschichte der k. k. öst. Armee, ihrer Heranbildung und Organisation, so wie ihrer Schicksale, Thaten und Feldzüge, von der frühesten bis auf die jetzige Zeit, Wien, 1825—1854.
- Meynert, Hermann*, Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassungen in Europa, Wien, 1868.
- Meynert, Hermann*, Leitfaden der Geschichte des öst. ung. Kriegswesens in Verbindung mit dem Entwicklungsgange der Monarchie von der frühesten Zeit bis auf die Gegenwart, Wien, 1869.

- Móricz Pál**, A m. kir. Honvéd 1868—1918, Budapest, 1928.
- Pál Mihály**, Illésfalvi, A m. kir. Honvédség fejlődése 1869—1899, Budapest, 1899.
- Rüstow**, W., Geschichte der Infanterie, Gotha, 1857—1858.
- Szendrei János**, Váraink rendszere, Hadtörténelmi Közlemények 1 (1888), 86. II.
- Takáts Sándor**, A magyar gyalogság megalakulása, Budapest, 1908.
- Takáts Sándor**, Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671—1702 Századok 38 (1904), 1. II.
- Teuber**, Oscar, Die österreichische Armee von 1700—1867, Wien, 1895.
- Ujhelyi Péter**, Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig, Budapest, 1914.
- Weissenbacher**, Victor, Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Nr. 19., Wien, 1896.
- Wrede**, Alphons, Geschichte der k. und k. Wehrmacht, Wien, 1898.
- Zeppelin**, C. von, Die Heere und Flotten der Gegenwart, Berlin, é. n.
- Beiträge zur Geschichte des österreichischen Heerwesens, Wien, 1872.
- Geschichte des k. und k. Infanterieregiments Nr. 23., Budapest, 1911.

III. Nyelvbészet.

1. Általános és bevezető művek.

- Andresen**, Karl Gustaf, Ueber die Volksetymologie, Leipzig, 1899°.
- Basler**, Otto, Der große Duden, Leipzig, 1954¹¹.
- Bebemeyer**, Gustav, Vom Wesen der frühneuhochdeutschen Sprache 1550—1600, Zeitschrift für Deutschkunde 43 (1929), 697. II.
- Behaghel**, Otto, Geschichte der deutschen Sprache, Berlin—Leipzig, 1928°.
- Bergmann**, Karl, Der deutsche Wortschatz, Gießen, 1912.
- Dengl János**, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus, Budapest, 1937.
- Duden**, Konrad, Vollständiges orthographisches Wörterbuch nach den neuen amtlichen Regeln, Leipzig, 1896°.
- Gottsched**, Johann Christoph, Vollständige und Neuerleuterte Deutsche Sprachkunst, Leipzig, 1762°.
- Günther**, Louis, Die deutsche Gaunersprache, Leipzig, 1919.
- Heinrich**, Anton, Grammatik der nhd. Sprache für die k. k. Militärschulen der öst. ung. Monarchie, Laibach, 1880°.
- Hirt**, Hermann, Etymologie der neuhochdeutschen Sprache, München, 1909.
- Hirt**, Hermann, Geschichte der deutschen Sprache, München, 1925°.
- Kluge**, Friedrich, Deutsche Studentensprache, Straßburg, 1895.
- Kluge**, Friedrich, Rotwelsch-Quellen und Wortschatz der Gaunersprache und der verwandten Geheimsprachen, Straßburg, 1901.
- Kúnos Ignác**, Népetymologia a természet országában, Magyar Nyelvőr 12 (1885) 60. II.
- Moser**, Virgil, Frühneuhochdeutsche Grammatik, Heidelberg, 1929.

- Palander, H.*, Der französische Einfluß auf die deutsche Sprache im 12. Jahrhundert, é. n.
- Paul, Hermann*, Deutsche Grammatik, Halle, 1916—1920.
- Paul, Hermann*, Grundriß der germanischen Philologie, Straßburg, 1901².
- Simonyi Zsigmond*, A magyar nyelv, Budapest, 1905².
- Schirmer, Alfred*, Deutsche Wortkunde, Berlin—Leipzig, 1926.
- Sperber, Hans*, Die Sprache der Barockzeit für Deutschkunde 43 (1929), 670. ll.
- Sütterlin, Ludwig*, Neuhochdeutsche Grammatik, München, 1924.
- Theresevok Emil, Ponori*, A helyes magyarság elvei, Budapest, 1875.
- Waag, Albert*, Bedeutungsentwicklung unseres Wortschatzes, Lahr i. B., 1915³.
- Willomitzer, F.*, Deutsche Grammatik für österreichische Mittelschulen, Wien, 1903¹⁰.
- Wilmanns, Wilhelm*, Deutsche Grammatik, Straßburg, 1899².
- Wollmann, Franz*, Deutsche Sprachkunde, Wien, 1935.

2. *Katonai nyelv.*

- Bächtold, Hanns*, Aus Leben und Sprache des Schweizer Soldaten, Basel, 1916.
- Ballagi Aladár*, Tájszók — Kaszárnyaszók, Magyar Nyelvőr 6 (1877), 43. ll.
- Bischoff, Ferdinand*, Wörterbuch der wichtigsten Geheim- und Berufssprachen, Leipzig, é. n.
- Horn, Paul*, Die deutsche Soldatensprache, Gießen, 1905.
- Imme, Th.*, Die deutsche Soldatensprache der Gegenwart, Dortmund, 1917.
- Klaußmann, A. Oskar*, Der Humor im deutschen Heere, Berlin—Leipzig —Wien, 1917.
- Krebs, Gotthold*, Militärische Sprichwörter und Kunstausdrücke, Wien, 1892.
- Krebs, Gotthold*, Militärische Sprichwörter und Redensarten, Wien, 1895.
- Krebs, Gotthold*, Mottos und Devisen des Kriegerstandes, Wien, 1896.
- Maufer, Otto*, Die deutsche Soldatensprache, Straßburg, 1917.
- Saad Ferenc*, A magyar tüzérségi szavak története, Pécs, 1936.
- Stucke, Georg*, Deutsches Heer und deutsche Sprache, Rastatt, 1915.
- Weinkopf, Eduard*, Von unserer Soldatensprache, Österreichische Rundschau, 55 (1918).
- Kriegsposie und Soldatenwitz, Linz, 1914.

3. *Szótárak.*

- Gombocz—Melich*, Magyar etymológiai szótár, Budapest, 1914 kk.
- Grimm, Jacob und Wilhelm*, Deutsches Wörterbuch, Leipzig, 1889.

- Heyse*, Christ. Aug., Allgemeines verdeutschendes und erklärendes Fremdwörterbuch, Hannover—Leipzig, 1910¹⁹.
- Kluge—Götze*, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Berlin—Leipzig, 1954¹¹.
- Matthias*, Theodor, Das neue deutsche Wörterbuch, Leipzig, 1951.
- Meyer*, Konversations—Lexikon, Leipzig und Wien, 1895⁵.
- Paul*, Hermann, Deutsches Wörterbuch, Halle, 1887.
- Sachs—Vilatte*, Enzyklopädisches Wörterbuch der französischen und deutschen Sprache, Berlin—Schönberg, 1906.
- Schulz*, Hanns, Deutsches Fremdwörterbuch, Straßburg, 1915.
- Wasserzieher*, Ernst, Woher? Ableitendes Wörterbuch der deutschen sprache, Berlin, 1920⁴.

Regeln und Wörterverzeichnis für die deutsche Rechtschreibung (herausgegeben von der 6. Abteilung des k. u. k. Reichskriegsministeriums), Wien, 1912⁹.

4. *Vegyesek.*

- Gerard*, Dorothea, K. u. k. Offiziere, Braunschweig, é. n.
- Petrichevich* György, A katonai Mária-Terézia-Rend, Vác, 1953.

IV. *Katonai szakmunkák és szótárak.*

- Glückmann*, Karl, Das Heerwesen der öst. ung. Monarchie, Wien, 1911¹².
- Kápolnai*, István, Honvéd Kézikönyv, Pest, 1867.
- Kováts*, János, Hádi Exercitium vagy-is Gyalog Regementek Gyakorlási Mel KHEWENHILLER FŐ GENERALIS alkotmányából Magyar-Tiszt-Uraimék kedvéért Nyelvükre fordítottat, Posenban, 1746.
- Rechberger* von Rechcron, Das Bildungswesen im österreichischen Heere vom 50jährigen Krieg bis zur Gegenwart, Wien, 1878.
- Rittig*, A. von Flammenstern, Militärisches Geschäfts-Handbuch, Wien, 1912².
- Szendrei* Janos, A magyar vezényszó, Hadtörténelmi Közlemények, 12 (1911), 49. ll.
- Vetter* Antal, Magyar Honvéd-sereg, Genf, 1864, 1865.
- Abrichtungs-Reglement für die kais. kön. Fußtruppen, Wien, 1868.
- Dienstreglement für die k. k. Infanterie, Wien, 1806—1807.
- Dienstreglement für die kais. kön. Infanterie, Wien, 1860.
- Dienstreglement für das kais. kön. Heer, Wien, 1875.
- Dienstreglement für das kais. kön. Heer, Wien, 1909.
- Exercitium für die sämmentlich-Kaiserlich-Königliche Infanterie, Wien, 1769.

Gyakorlati Szabályzat a m. kir. Honvéd-Gyalogság számára, Budapest, 1875.

Oktatási Szabályzat a m. kir. Honvéd-Gyalogság részére, Budapest, 1869.

Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára, Budapest, 1876.

Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára, Budapest, 1914.

Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára, Budapest, 1931.

Allgemeine Militaire--Encyclopaedie, Leipzig, 1868.

Frobenius, H. Militär-Lexikon, Berlin, 1901.

V. *Irattári anyag.*

K. k. Generalkommando iratai, Hadi levéltár 1742—1796.

K. u. k. 4. Korpskommando iratai, Hadi levéltár.

M. kir. Honvédelmi Minisztérium Eln. irattárából Rendeletek.

IRODALOM.

I. Általános történelem.

Angeli, Moriz Edler von, Wien nach 1848, Wien, 1905.

II. Katonai történelem.

Anger, Gilbert, Illustrierte Geschichte der k. k. Armee, Wien, 1887.

Asbóth János, A Honvédelmi Ministerium működése 1867—1872, Budapest, 1873.

Danczer, Alfons, A mi hadseregünk, Budapest, 1889.

Kleyle, Joachim R. v., Reform des öst. Kriegswesen durch Erzherzog Carl 1801, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Wien, 1849.

Neuschler, Otto, Die Entwicklung der Heeresorganisation seit Einführung der stehenden Heere, Leipzig, 1911.

Pilch Jenő, A magyar katona, Vitézségünk ezer éve, Budapest, 1933.

Szurmay Sándor, A Honvédség fejlődésének története annak felállításától napjainkig 1868—1898, Budapest, 1898.

Ausgewählte Schriften weiland seiner kais. Hoheit des Erzherzogs Carl von Österreich, Wien—Leipzig, 1893.

III. Nyelvészet.

1. Általános és bevezető művek.

Bischoff, Ferdinand, Deutsch-zigeunerisches Wörterbuch. Ilmenau, 1827.
Didovác György, A budai jogkönyv (Ofner Strafrecht) hangtana, Budapest, 1930.

Grunow, Fr. Wilhelm, Grammatisches Nachschlagebuch, Leipzig, 1906.

Höfler, Rudolf, Unterschiede zwischen der bisherigen und der neuen militärischen Rechtschreibung, Pozsony, 1905.

Kluge, Friedrich, Unser Deutsch. Einführung in die Muttersprache, Leipzig, 1910².

Kluge, Hermann, Geschichte der deutschen National-Literatur, Altenburg, 1893²⁴.

Tschinkel-Willomitzer, Deutsche Sprachlehre für Mittelschulen, Wien, 1917¹⁹.

Vetter, F., Amtsverfügung über Rechtschreibung und Stil in den Akten des Gewerbeförderungsamtes, Wien, 1911.

Weise, Oscar, Unsere Muttersprache, Straßburg, 1901^a.

Wilms, Wilhelm, Die Orthographie in den Schulen Deutschlands, Berlin, 1887.

2. *Katonai nyelo.*

Müller, H. E., Volkstümliche Regimentsnamen im altösterreichischen Heere, Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde, 8 (1935).

Wittek, Heinrich Ritter von, Österreichisches Soldatenlieder und Märsche, Öst. Rundschau, 48 (1916).

3. *Szótárak.*

Gamillscheg, Ernst, Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache, Heidelberg, 1929.

Schirmer, Alfred, Wörterbuch der deutschen Kaufmannssprache, Straßburg, 1911.

Wartburg, Walther v., Französisches Etymologisches Wörterbuch, Bonn, 1928.

Weigand-Hirt, Deutsches Wörterbuch, Gießen, 1905.

IV. *Katonai szakmunkák.*

Szendrei János, A magyar lovasság regulamentuma 1722-ből, Hadtörténelmi Közlemények 15 (1912), 158. ll.

Dienstreglement für das kais. kön. Heer, Wien 1886².

Dienstreglement für das kais. und kön. Heer, Wien, 1918.

Elementarbegriffe von Dienstsachen, Wien, 1784.

Exercir-Reglement für die kais. kön. Fußtruppen, Wien, 1874.

A Gyakorlat Regulamentuma a Magyar Felkelő Nemesség Lovasságának számára, Pest, 1809.

A Szolgálat Regulamentuma a Magyar Felkelő Nemesség Lovasságának számára, Pest, 1809.

Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára, Budapest, 1887².

Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára, Budapest, 1908.

Szolgálati Szabályzat a m. kir. Honvédség számára, Budapest, 1918.

Taktisches Handbuch für einen jungen Soldaten, Wien, 1816.

DEUTSCHER AUSZUG.

DIE K. UND K. HEERESSPRACHE IN UNGARN.

Der Gedanke eines stehenden Heeres kam in der Heeresverfassung Österreichs erst einundeinhalbes Jahrhundert nach der Auflösung des ungarischen stehenden Heeres des Matthias Corvinus auf. Eine Resolution Ferdinand III. hielt nach dem dreißigjährigen Kriege einige Regimenter unter den Waffen zurück. Dieses stehende Heer wurde weiter ausgebaut, sodaß man von der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts angefangen von einem stehenden Heer in Österreich sprechen kann.

Während der Türkenkriege betrachtete man Ungarn als die „Schule des Krieges“, bis die Schlacht von Mohács, i. J. 1526 der militärischen Unabhängigkeit Ungarns ein Ende machte. Dem Landtag von 1712/15 blieb es vorbehalten, Ungarn zur Erhaltung ständiger Truppenverbände zu verpflichten, doch wurde damals kein selbständiges ungarisches Heer geschaffen, sondern die ungarischen Regimenter bildeten bloß einen integrierenden Teil des gemeinsamen Heeres, dessen Leitung in den Händen Wiens lag. Dabei blieb es auch trotz wiederholter Einwendungen.

Ursprünglich war das Heer *kayserschlich*. In den ersten 5 Regierungsjahren Maria Theresias hieß es *das Heer der Königin von Ungarn und Böhmen*. Erst nach der Wahl Franz von Lothringens, des Gemahls Maria Theresias zum deutschen Kaiser wurde es *kaiserlich-königlich*. (Das erste „k“ bezog sich auf die deutsch-römische Kaiserkrone, das zweite auf Ungarn und Böhmen). Nachdem Franz II. aus Deutschland verdrängt und als Franz I. Kaiser von Österreich wurde, bezog sich nunmehr das erste „k“ auf Österreich. Nach dem Ausgleich im Jahre 1867 hieß das Heer auch

weiterhin „*kaiserlich-königlich*“, doch bezieht sich jetzt das zweite „*k*“ nur mehr auf Ungarn. Im Jahre 1889 wird es schließlich „*kaiserlich und königlich*“.

Wenn auch Karl VI. (III.) 1715 die ungarischen Regimenter noch „*Militia nostra nationalis hungarica*“ nennt, so war die Sprache des Heeres zur Zeit der Thronbesteigung Maria Theresias doch schon ausschließlich deutsch. Bis zum Jahre 1737 hatte das Heer keine allgemein gültigen Reglements. Nur einzelne Regimentsinhaber gaben solche heraus und diese wurden dann von anderen übernommen. Besonders nennenswert sind die vom Grafen *Wallis* (1705), vom Feldmarschallleutnant *Regal* (1728) und von *Khevenhüller* (1737) verfaßten Reglements, ferner jene des Grafen *Lacy* (1764, 1769, 1784). Von einschneidender Wichtigkeit war jedoch das von Erz h. *Carl* verfaßte Reglement, dessen Geist alle Reglements bis zum Zusammenbruch durchwob.

Zur Zeit des dreißigjährigen Krieges nannte man die Sprache des Kriegers *Feldsprache*. Erst *Campe* prägt den Ausdruck *Soldatensprache* (1810). Bei der Betrachtung der Heeressprache sind drei Begriffe zu unterscheiden:

1. die *Dienstsprache* als besondere Abart der Kanzlei- oder Amtssprache,
2. die *militärische Fachsprache* als Terminologie, und
3. die *soldatische Standessprache* im Sinne des soldatischen Argots.

Die Bedeutung 1. und 2. wird häufig auch als *Armee-sprache* bezeichnet, während die dritte vom „gemeinen“ Mann, Unteroffizier und Offizier gesprochen wird.

Schon in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts waren die deutschen Kanzleien bestrebt, eine einheitliche deutsche Sprache zu schaffen. Dieses Ziel wurde erst erreicht, als die Prager Kanzlei die Sache in die Hand nahm. Ihre Sprache hatten sodann auch die mitteldeutschen Kanzleien übernommen. Unter dem Einfluß Luthers, der Humanisten, sowie der Sprachvereine und Dichter gewann die Vereinheitlichung weiteren Boden. Am längsten hielten sich die katholischen Gebiete Bayerns und Österreichs von der neuen Sprache fern und die Wiener Kanzlei nahm sie erst im 18. Jahrhundert an. Der Zeitraum 1742—1795 steht noch im

Zeichen der Umwandlung. In diesen Zeitraum fallen jene militärischen Schriften, die den Gegenstand unserer Abhandlung bilden (Schriften des k. k. Generalkommandos in Budapest).

Der Gebrauch der *Interpunktionen* (Satzzeichen) stimmt mit den Regeln von Gottsched überein. Neben dem Beistrich (.) wird häufig der Strichpunkt (;), der einfache (—) und doppelte Bindestrich (=), ferner der Doppelpunkt (:) statt Bindestrich gebraucht. Interessant ist das Fehlen des Ausrufungszeichens (!) bei Anreden und das seltene Vorkommen von Abkürzungen („*Röm. Kais.*“).

In Bezug auf die *Rechtschreibung* finden wir bei Hauptwörtern abwechselnd große und kleine *Anfangsbuchstaben* (and^worth, behörde, pfert), und ebenso auch bei Eigenschaftswörtern und Zeitwörtern (Einziger, Haaben). Bei den Buchstaben steht im Doppellaute ei statt i häufig y (Cangleyen, feyerlich, vorbey) und charakteristisch ist der Gebrauch von ai, ay, ei; für e steht abwechselnd ä und e (Laibel, Nhd, erwehnt, stäts).

Die *Dehnung* der Selbstlaute wird durch *Verdoppelung* oder durch h ausgedrückt, mit welchem auch die *Aspiration* bezeichnet wird (Musgaab, Haaber, verbothen, einmah). Das Dehnungszeichen e nach dem i ist noch nicht allgemein gebräuchlich (Anligen, Friden).

Schwankend ist auch der Gebrauch der weichen (b, d, g) und harten (p, t, f) *Verschlusslaute* (pudern und budern, Marggräfin) und die häufige Verdoppelung der Mitlaute rührt noch aus der frühnhd. Epoche her (Bischöffe, Stiffel, scharff). Das sog. scharfe s (ß) wechselt mit doppeltem langen s (ss), z. B. Kaißerin, muss.

Bei den *Suffixen* -en und -in finden wir häufig -nn. Häufig ist auch das intervokale -tt-, sowie im Suffix -schaft das ff (Erzherzoginn, hierinn, Batten, gebetten, Freundschaftt). Am Ende des Wortes steht oft dt statt d (Kleidt, Pferd^t).

Beim *Zusammenschreiben* der Wörter herrscht ebenfalls große Inkonsequenz (Frey-Herren und Freyherren). Oft wird auch das gemeinsame Glied durch einen Bindestrich angezeigt (zuruck- und abziehen), ja sogar bei gemeinsamen En-

dungen finden wir diese „Ersparnis“ (ein- und anderer, Stell- und Abtheilung, Geist- und Weltlicher).

In *Fremdwörtern* wird der fremde Bestandteil mit lateinischen Buchstaben geschrieben. Die Endungen zeigen die Kurrentschrift (*Relationen, reputirlich, unpraejudicirlich*).

Auch bezüglich der *Lautlehre* weist der Zeitraum Übergangsformen auf. So ist der Gebrauch des Umlautes noch nicht ganz durchgedrungen (*ausgedrucket, genugsam, zuruck*). Das Unterdrücken des unbetonten *e* (*Gnad, Sflaw*) und das *r* am Wortende nach langen Selbstlauten in Zusammensetzungen (*Dadurch, worzu*) treffen wir noch immer an.

In einzelnen Wortformen finden wir an Stelle von *au*, bzw. *i* auch *o* und *ü* (*angeloffen, würklich*).

Mhd. Eigentümlichkeiten sind auch noch zu finden, so z. B. die Form *deme*, das *b* nach nasalen Lippenlaut) *wiederumb, Amt*), sowie das Anhängen des *t* nach *r* und *s* (*andert, worauchst*).

Auf mhd. Zeit weist auch das in der 3. Personalendung der Konjugation noch immer vorkommende *e*, das im Nhd. nur noch nach gewissen Lauten (Verschluß- und Reibelaute + *n, m*, usw.) vorkommt: *abgesöjet, enmanglet, verffeltet, behaltet*.

Hinsichtlich der *Formenlehre* ist folgendes hervorzuheben:

Die Fälle der Fremdwörter werden oft noch nach der fremden Sprache geschrieben (*dames, barones, dem Directorio*). Mitunter wird die Mehrzahl in der Schrift nicht ausgedrückt: *Riem, Hüüt, Päß*. Im Dativ der starken Biegung bei Eigenschaftswörtern und Fürwörtern finden wir statt *m* ein *n* (mit ächten *Geschmuck*) und an Stelle der kurzen Formen treten des öfteren die längeren: *denen* statt *den*, *deren*, statt *der*.

Typische und traditionelle Formen der Kanzleisprache sind: *dero, ihro, bishero, hinfüro, jetzo*. Statt *der-die-das*, oder *welcher-welche-welches* steht *so* als bezügliches Fürwort (*Die Kinder, so noch unter dem vätterlichen Gewalt . . .*). In dieser Periode treten auch viele neue Präpositionen auf: *krast, vermöge, willen* (*krast des Generalpardons, der Entfernung willen*).

Auch die *Wortbildung* weist charakteristische Eigentümlichkeiten auf. Häufig sind die mit *-ung* gebildeten Wör-

ter, für die heute eher hauptwörtlich gebrauchte Infinitive stehen: *Austretung*, *Ermessung*. Neben dem nhd. **-nis** kommt häufig das ältere **nufz** vor: *Erlaubnufz*, *Begeggnufz*, *Hindernufz*. Eigentümlich sind auch die Formen „*Gefchmufz*“ und „*Eedelgeftein*“. Statt **un-** finden wir häufig **-ohn** (*ohnabläffig*, *ohngehindert*, *ohnmittelbar*). Bei Zeitwörtern werden die Praefixe **be-**, **ge-** und **ver-** ganz *unregelmäßig* angewendet *behörig*, *gewilliget*, *Verwilligung*). Das zweite Mittelwort wird bald mit, bald ohne **ge-** gebildet: **geben** statt **gegeben**.

Im *Wortschatz* jeder Zeit treten neue Wörter auf, während andere verschwinden. Auch in den Schriften, die als Grundlage unserer Abhandlung dienen, finden wir noch zahlreiche Wörter, die heute nicht mehr gebräuchlich sind: *allhier*, *alldorten*, *erfagt*, *izt*, *jezunder*, *sothanen*, *wasgestalten* usw. Oft wird **als** in dem Sinn von **weil**, bzw. **deshalb** gebraucht (S. 30.) Die große Anzahl der *Fremdwörter* fällt besonders in Auge. (Näheres s. S. 41.—57. und 101.)

Bezüglich der *Satzlehre* fällt besonders das häufige Weglassen des Subjektes **ich** auf: „... um dieses wegzubringen, glaube, daß man diese Distinctionen...“ Auch das Weglassen des **es** als allgemeines Subjekt ist charakteristisch: „*Mufz gemeldet werden*“, „*Mufz angedeutet werden*“.

Was den *Stil* anlangt, finden wir auch noch in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts die Überlieferungen der Barockzeit. Übertrieben untertäniger Ton, gekünstelte Wortfügungen, gesucht-gewählte Ausdrücke, ferner bei Anreden ganze Serien, Wiederholungen und Superlative, sowie übertriebener Devotismus in der Schlußformel kennzeichnen den Stil: „*Hoch: und Wohlgebohrener Graf, Sonders Hochgeehrter Herr Herr*“, „*höchstderselbe*“, „*höchstfein*“, „*höchstfich*“ usw. Weitläufige Perioden füllen oft ganze Absätze, ja sogar Seiten. (S. einige Beispiele auf S. 30.—31.)

Charakteristisch für den Stil ist auch die Vorliebe für veraltete Ausdrücke und Formen, wie: *jntemal*, *inmassen*, *nummehr*, *jezunder*.

In den Rahmen des Stils gehören auch die Kommandowörter. Einzelne Gewehrgriffe bestanden aus 50—60 „*Tempi*“. Diesen entsprechen viele langatmige Kommandos (S. 31. f.). Einzelne aus dieser Zeit stammende Kommandos waren noch

zu Ende des Weltkrieges gebräuchlich, während die meisten mit der Entwicklung der Feuerwaffen und der Taktik verschwanden.

Erwähnenswert sind jene Schriftstücke, die auch Zivil-Amtsstellen berührten, da sie in deutscher und lateinischer Sprache abgefaßt wurden. Andere wieder halbbrüchig in deutscher und französischer Sprache, z. B. das „Regulamento für das Kaiserl. Königl. Ingenieurs-Corpo“ (S. 52.).

Jene Verordnung, welche die Hoftrauer für Maria Theresia anordnet, erbringt den Beweis, daß zwischen der Sprache der militärischen und der zivilen Amtsstellen kein nennenswerter Unterschied bestand (S. 55. f.).

Die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts bedeutet einen Wendepunkt in der Entwicklungsgeschichte der deutschen geschriebenen Sprache, da man in dieser Zeit zweifellos ein gewisses Beständigwerden feststellen kann, dessen Auswirkung noch heute fühlbar ist. Um die Jahrhundertwende erscheinen die ersten zum Schulgebrauch bestimmten Grammatiken. In den Militär-Bildungs- und Erziehungsanstalten standen folgende Sprach-Lehrbücher in Verwendung:

Unterricht von der deutschen Orthographie, oder Rechtschreibung aus den Tabellen der kais. königl. Normalschule. Zum Gebrauch der zweiten deutschen Schule der kais. königl. milit. Akademie, zu wienerisch Neustadt. Eben allda gedruckt mit Fritschischen Schriften, 1774.

Lehrbuch der deutschen Sprache in drei Jahrgängen. Zum Gebrauche der unteren Klassen der k. k. Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt. Auf höchsten Befehl Sr. kaiserl. Hoheit des Erzherzogs Johann, Oberdirektor dieser Anstalt, für das Bedürfnis der Akademie eingerichtet und auf Kosten derselben aufgelegt. Wien, 1832. Gedruckt bei Anton v. Haykul.

Schulgrammatik der deutschen Sprache von Dr. Carl Ferdinand Becker, fünfte Ausgabe, Frankfurt am Main, Verlag von G. F. Kettenbeil 1845.

In die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts fällt: *Grammatik der neuhochdeutschen Sprache für die k. k. Militärschulen der öst. ung. Monarchie. Sechste Auflage, nach der*

vierten seiner Grammatik für Mittelschulen nach Angaben des hohen k. k. Reichs-Kriegsministeriums bearbeitet von Anton Heinrich, Professor am keiserl. Obergymnasium in Laibach, Besitzer des goldenen Verdienstkreuzes mit der Krone. Laibach. Druck und Verlag von Ig. v. Kleinmayr und Fed. Bamberg 1880.

In der letzten Zeit vor dem Weltkriege wurden die Bücher der Zivilmittelschulen gebraucht, insbesondere die allbekannte Grammatik für österreichische Mittelschulen von Professor Dr. Fr. Willomitzer und teilweise auch: Lehmanns Deutsche Grammatik für Lehrerbildungsanstalten. Daneben: Regeln und Wörterverzeichnis der deutschen Rechtschreibung zugleich verdeutschendes Fremdwörterbuch zum Gebrauche in den k. u. k. Militär-Erziehungs- und Bildungsanstalten, herausgegeben von der 6. Abteilung des k. u. k. Kriegsministeriums 1879. Teilweise ist während des Weltkrieges auch die Grammatik von Kummer-Steyskal, sowie Dr. Christ. August Heyses „Deutsche Grammatik, 28. Auflage der Schulgrammatik Heyses,“ herausgegeben von Dr. Willy Scheel, Hannover und Leipzig, Hahnsche Buchhandlung 1914“ eingeführt worden.

Auch der Stil entledigte sich nach und nach seiner Fesseln, um in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bereits eine vorbildliche Vereinfachung bei Verfassung von schriftlichen militärischen Meldungen und Bitten aufzuweisen (Beispiele auf S. 35.).

Der Weltkrieg brachte auch auf dem Gebiet der deutschen Heersprache eine große Umwälzung mit sich. Ein heftiger Kampf entbrannte gegen die Fremdwörter und man brachte alte, deutsche Wörter zum Leben (*Schützengraben, Verhau* usw.), anderseits wurden neue geschaffen (*Panzerwagen, Abwehrschlacht, Gasangriff*). Auch viele Kurzwörter (Buchstabenwörter) entstanden: *Flak, Quabt, A. O. K., M. G. A.*, usw. Der Stil wurde noch mehr vereinfacht, da Befehle und Meldungen häufig schlagwortartig verfaßt wurden. An der unveränderten Stilisierung älterer Verordnungen scheint man aus Vorliebe für die Tradition festgehalten zu haben, wofür das im letzten Heeres-Schematismus aufgenommene Privilegium der 14-er Dragoner spricht. (S. 36.).

Bei Betrachtung der militärischen *Fachsprache* finden wir zahlreiche, aus den ersten Jahren herrührende Lehnwörter, hauptsächlich romanischen, aber auch ungarischen und slavischen Ursprungs. Zur Illustrierung der einstigen „Welscherei“ diene der Bericht Wallensteins an den Kaiser über den abgewiesenen Angriff auf Nürnberg (S. 40. f.). Gänzlich ausgemerzt waren die Fremdwörter in der Fachsprache auch zu Weltkriegsende noch nicht. Einige allgemein gebräuchliche werden im ungarischen Text in Gruppen geordnet angeführt, wobei das Gewicht nicht auf den etymologischen Zusammenhang und die Sprachverwandtschaft gelegt wird, sondern vielmehr auf die sachliche Erläuterung. Diese Gruppen sind: a) *Verbände, Waffen- und Truppengattungen*; b) *Chargengrade, Diensterteilungen*; c) *Bewaffnung, Geschütze, Geschosse*; d) *Innerer Dienst, Ausbildung, Verpflegung*; e) *Krieg, Felddienst, Befestigung*; f) *Bekleidung, Uniform, Geschirr*; g) *Militär-Seelsorge und Krankenpflege*. (S. 41. ff.).

Neben der sachlichen Benennung militärischer Begriffe entwickelte das Zeitalter des dreißigjährigen Krieges auch eine Art *Geheimsprache*, die *Feldsprache*, welche stark rotwelschen Einschlag aufweist. Aus dieser Sprache drang jedoch bloß wenig in die Soldatensprache späterer Zeiten ein. So bezeichnend auch die Originalität und die glückliche Bildlichkeit der Soldatensprache ist, ebenso charakteristisch ist andererseits der humoristische oder satirische Inhalt, der einer erheblichen Anzahl soldatischer Wortbildungen, Redensarten und Sonderdeutungen eigen ist. Freude an Derbheit, Wortverdrehungen und mundartliche Ausdrücke, die sich allerwärts zusammenfinden, ergeben ein buntes Gemisch. Auch Selbstironisierung fehlt nicht, die den Soldaten oft über das Schwere und das als unangenehm Empfundene seiner Berufstätigkeit hinweghilft. Mit dem Sammeln dieses Wortschatzes befaßt man sich heute bereits emsig in Deutschland und in der Schweiz, doch weicht dieser Wortschatz von dem österreichisch-ungarischen erheblich ab. Beim Sammeln des letzteren waren wir in erster Reihe auf Nachfragen bei älteren Angehörigen der ehemaligen Armee angewiesen (Die gesammelten Ausdrücke sind auf den Seiten 59.—73. alphabetisch geordnet). Lückenlos ist diese

Sammlung selbstredend nicht, eine Ergänzung und Erweiterung könnte sie wohl nur seitens *Angehöriger* des jüngst in das deutsche Heer eingeschmolzenen österreichischen Bundesheeres erfahren.

Als teilweise hierher gehörig wird auch das in der Armee der Monarchie gebräuchliche „Du“-Wort unter Offizieren, ferner Texte zu einzelnen Trompetensignalen und Trommelschlägen angeführt (S. 74.).

Vom *volksetymologischen Gesichtspunkt* ist auch das „Mundgerechtmachen“ deutscher militärischer Fachausdrücke durch Soldaten ungarischer Muttersprache interessant. Eine Sammlung solcher Ausdrücke veröffentlichte Aladár Ballagi (1877). In alphabetischer Reihenfolge bringen wir diese Ausdrücke auf Seite 75.—80. Einzelne weisen auch ohne Erklärung auf das ursprüngliche deutsche Stammwort: *abléz, batalió, frájter, puccolni, kirukkolni*, usw.

Es ist nicht zu leugnen, daß die Sprache des gemeinsamen Heeres auf die Sprache der im Jahre 1868 aufgestellten k. ung. Honvédség einen Einfluß ausübte. Schon vor diesem Zeitpunkte wurden Vorkehrungen getroffen, damit dieser neue Teil der Wehrmacht fertige Reglements finde. Die im Jahre 1864 und 1865 in Genf erschienenen Reglements, sowie das von *Kápolnai* herausgegebene Reglement (S. 90.) sind zum großen Teil wortgetreue Übersetzungen der damaligen Reglements des Heeres. Erst im Jahre 1873 erschien das von Sr. Majestät sanktionierte erste Reglement für die Honvédség, welchem später mehrere Neuauflagen folgten. Die Sprache wird durch zahlreiche Germanismen charakterisiert, ein wesentlicher Unterschied liegt darin, daß statt des Wortes *Soldat Honvéd*, statt *Armee Honvédség* steht, ferner daß der Eid auch „auf die sanktionierten Gesetze des Landes“ abgelegt wird und darin der Satz „*vo immer es Sr. Majestät Wille erfordern mag*“ (nämlich zu kämpfen) fehlt. (S. 83.). Das Reglement vom Jahre 1887 ist bereits besser dem Geiste der ungarischen Sprache angepaßt und das im Jahre 1931 erschienene Reglement der neuen ungarischen Nationalen Armee, *Honvédség*, erscheint vom Einfluß der deutschen Sprache bereits völlig befreit (Vergleichende Textteile der deutschsprachigen und ungarischen Reglements S. 82. ff.).